עתיקות 72, התשע״ג

קברים ומתקנים מתקופת הברזל 2 ועד התקופה הביזנטית בדרום חורבת תיתורה

אלנה קוגן־זהבי

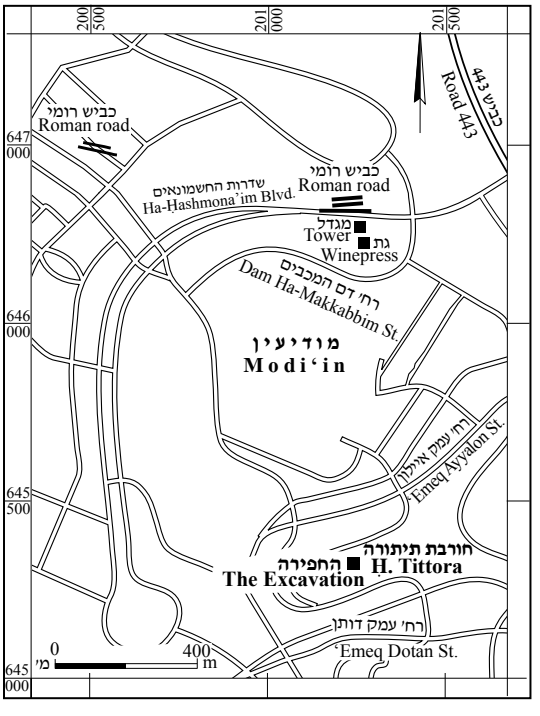

איור 1. מפת איתור.

החפירה נערכה בתחום המוניציפלי של העיר מודיעין (נקודת טריאנגולציה J-89; אתר מודיעין 1, גבעה A), ממערב לכביש מכבים–רעות (איור 1).[1] השטח שנחפר (כ־500 מ״ר; נ״צ רי״ח 20185/64480, רי״י 15185/14480) מתאפיין בסלע קרטון־חוואר רך מכוסה בקרום נארי, שעוביו אינו אחיד (ברטוב תשנ״ב:75). המתקנים והקברים הרבים שנתגלו בחפירה (איור 2) היו חלק מיישוב, שהתקיים כנראה בחורבת תיתורה הסמוכה (לס תשל״ח; שביט תשנ״ג:90; היזמי תשנ״ג:109; גודוביץ ופלדשטיין תשנ״ז; גיבסון ולס תשנ״ח; סגל תשנ״ח).

קברים

הקברים הותקנו במערות טבעיות שהוכשרו לכך, למעט קבר אחד חצוב (קבר 15, להלן). חלק מהקברים נמצאו בקרבת מתקנים: לעתים הקברים פגעו במתקנים, ולעתים להיפך, המתקנים פגעו בהם. הקברים שימשו במהלך תקופות שונות: אלה מתקופת הברזל ומהתקופה הרומית המאוחרת נחצבו בציר צפון–דרום ופתחיהם לצפון, ואילו

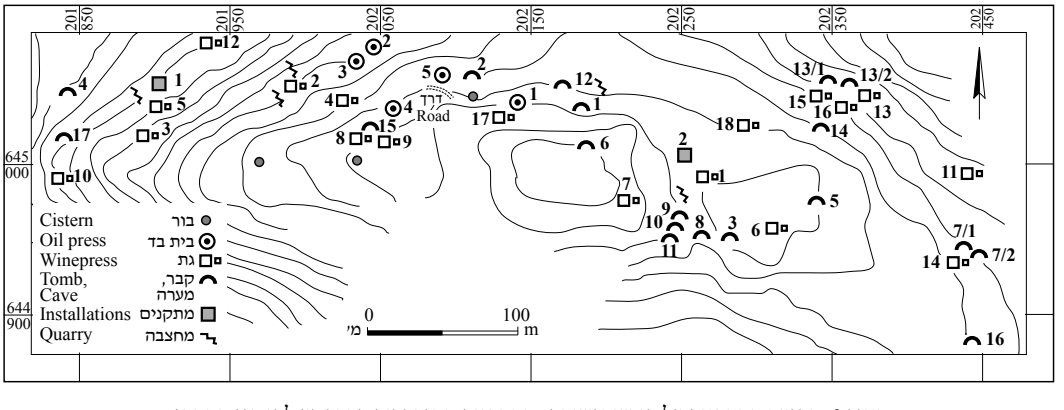

איור 2. תפוצת המתקנים על פי שימושיהם; המתקנים ממוספרים בסדר רץ לפי סוג המתקן.

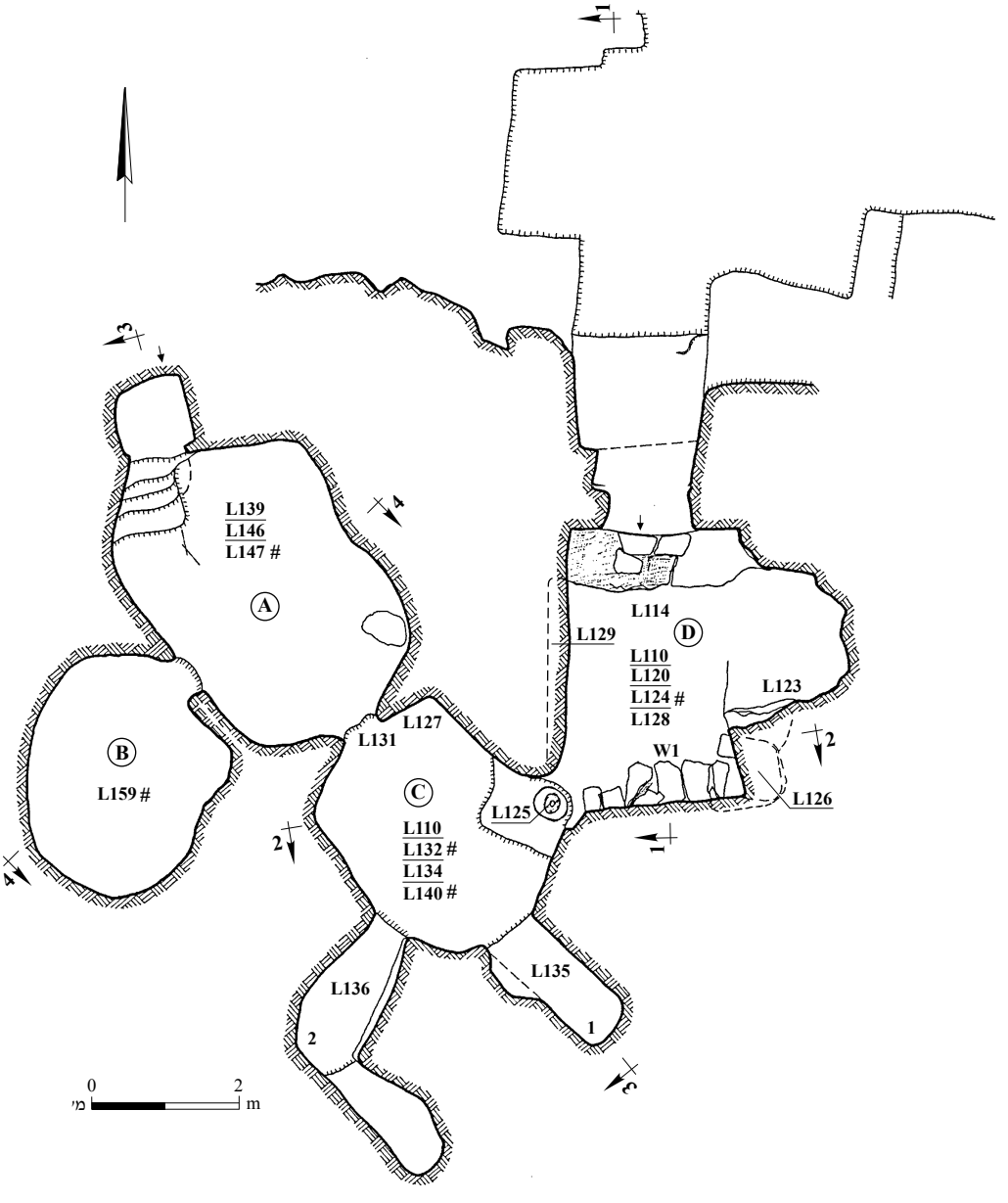

תכנית 1. מערכת קבורה 1: תכנית וחתכים (בעמוד ממול).

בקברים מימי הבית השני אין הקפדה על הכיוון; חלק מהמערות מימי הבית הראשון המשיכו לשמש גם בימי הבית השני, ועליהן נוספו חדשות.

מערכת קבורה 1 (תכנית 1; איור 2). מערכת הקבורה ממוקמת במדרונותיה הצפוניים של הגבעה, והיא מורכבת מארבעה חדרים מחוברים: שלושה מהם (A, C ו־D) שימשו לקבורה מתקופת הברזל 2 עד לתקופה הרומית הקדומה, ואילו חדר B שימש לקבורה רק בתקופת הברזל 2.

חדר A. החדר סגלגל (3.0 × 4.6 מ׳, גובה 2.2 מ׳), צירו צפון–דרום ורצפתו מפולסת. הכניסה אליו הייתה דרך פיר מלבני (0.8 × 1.0 מ׳, עומק 0.7 מ׳)

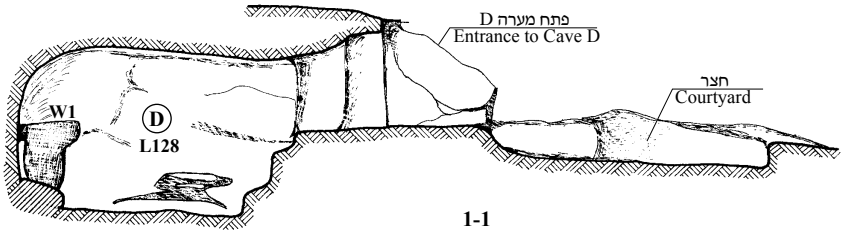

1-1

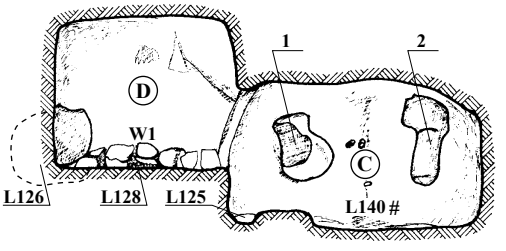

2-2

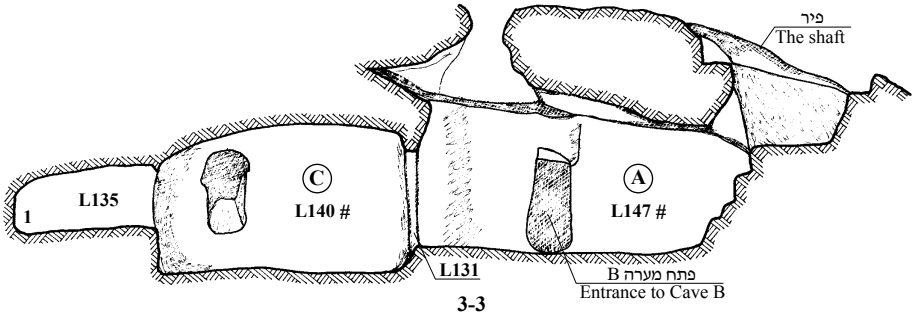

3-3

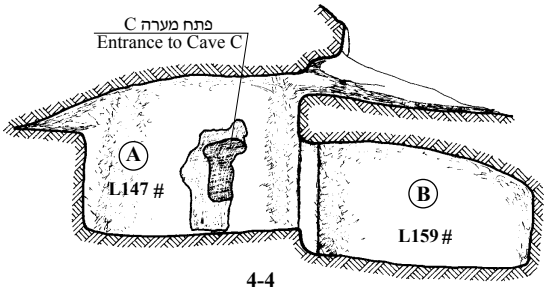

4-4

שנחצב בדופן הצפונית. מתחתית הפיר מובילות ארבע מדרגות חצובות פנימה. פתח זה שימש כניסה ראשית לחדרים C–A (תכנית 1 : חתך 3–3).

בשלב הקבורה הראשון, בתקופת הברזל 2, פולסה קרקעית החדר (L147). הנקברים, שני פרטים, נתגלו מכוסים בחלקם בשכבה גירית, שמקורה כנראה בהתפוררות תקרת המערה. מהשלב השני, התקופה ההלניסטית המאוחרת, נחשפה שכבת אדמה חומה מעורבת באבנים רבות (L139), ובה פרט אחד. כלי החרס שנמצאו היו משתי התקופות (איור 3 :1–10).

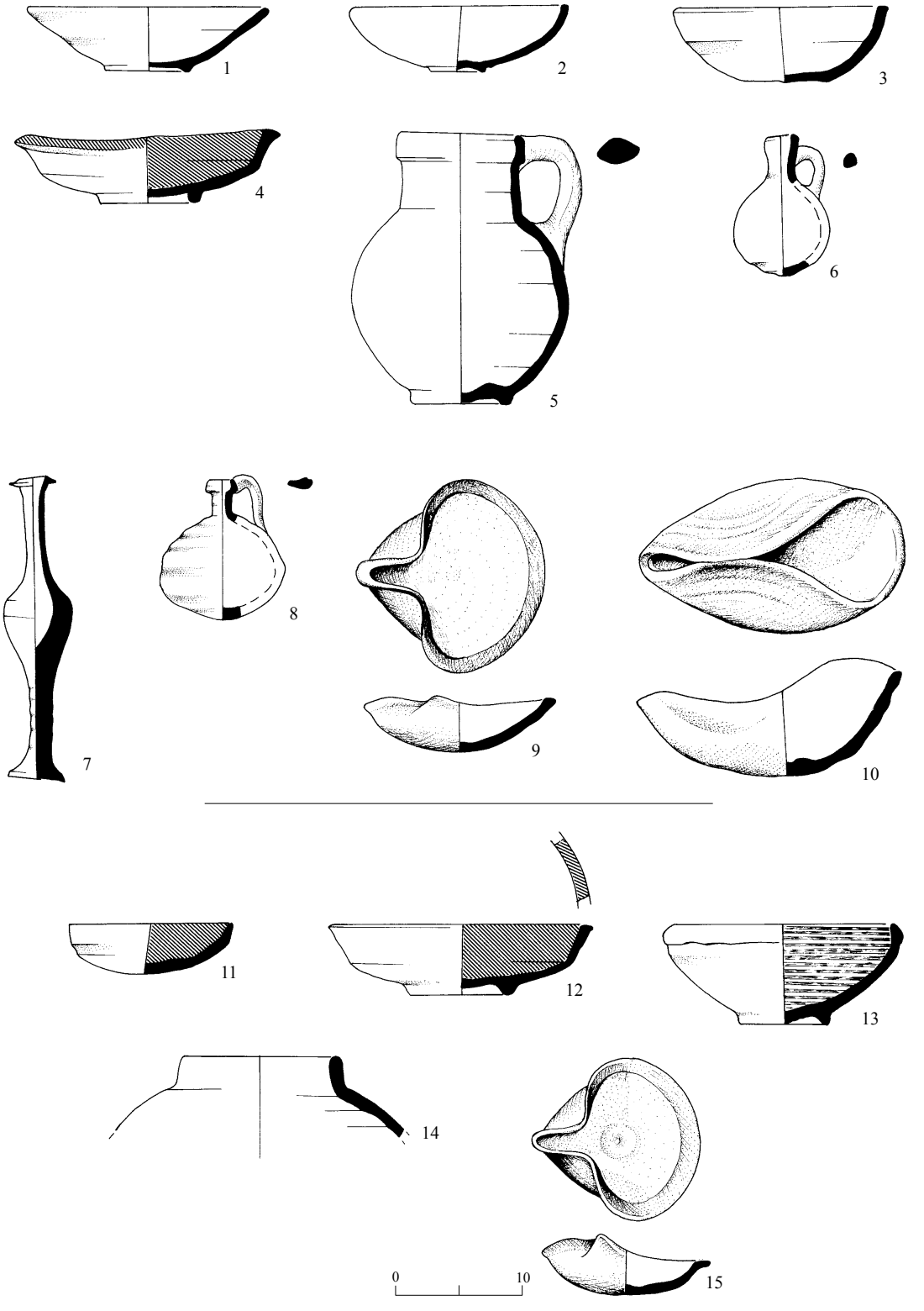

איור 3. כלי החרס ממערכת קבורה 1: חדרים A (1–10) ו־B (11–15).

◂ איור 3

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות	תאריך (לפסה״נ)
1	קערה	863	147	טין חום, גריסים לבנים ואפורים קטנים וגדולים רבים	Aharoni 1975: Pl. 46:3 Mazar and Mazar 1989: Pl.2:3	המאה הח׳
2	קערה	854	147	טין חום בהיר, גריסים לבנים ושחורים קטנים, חצצים אפורים ולבנים	Tufnell 1953: Pl. 98:577 Aharoni 1975: Pl. 52:B260 Mazar and Mazar 1989: Pl. 14:21	המאה הח׳
3	קערה	938	147	טין חום, גריסים שחורים קטנים, לבנים ואדומים	**נגבי תש״ל: ציור 3:6** Tufnell 1953: Pl. 98:577 Mazar and Mazar 1989: Pl. 30:4	המאות הח׳–הז׳
4	קערה	890	146	טין חום, גריסים לבנים ושחורים קטנים, חצצים לבנים, חיפוי אדום בפנים ועל השפה	Gitin 1990: Pl. 20:12, 14 Mazar and Mazar 1989: Pl. 25:15	המאה הח׳
5	פך	924	147	טין חום בהיר, גריסים לבנים ושחורים קטנים ובינוניים, חצצים אפורים	Tufnell 1953: Pl. 86:235 Gitin 1990: Pl. 25A:10	המאה הח׳
6	פכית	912	147	טין אפור, גריסים אפורים ושחורים קטנים	Tufnell 1953: Pl. 88:321, 303 Borowski 1994: Fig. 3:11	המאה הח׳
7	פכית כישור	814	139	טין אדום בהיר, ליבה אפורה, גריסים לבנים קטנים וגדולים	Bar-Nathan 2002: Pl. 10:93 Levine 2003:113–115, Figs. 148; 149	המאה הא׳
8	פכית	806	139	טין כתום בהיר, גריסים לבנים ואפורים קטנים	Lapp 1981: Pl. 76:13 Bar-Nathan 2002: Pl. 10:87 Levine 2003:108–109	המאות הב׳–הא׳
9	נר	862	147	טין חום–אדום, גריסים לבנים ואפורים קטנים, חצצים לבנים	Aharoni 1975: Pl. 55:L30 Mazar and Panitz-Cohen 2001: Fig. 92:14	המאה הח׳
10	נר	791	139	טין אפור בהיר, גריסים לבנים קטנים	Rosenthal and Sivan 1978:79, Nos. 329–330 Bar-Nathan 2002: Pl. 17:284	המאות הב׳–הא׳
11	קערה	928	159	טין כתום בהיר, ליבה אפורה, גריסים לבנים ושחורים קטנים, חיפוי אדום בפנים	Tufnell 1953: Pl. 81:89 Mazar and Mazar 1989: Pl. 25:38	המאות הח׳–הז׳
12	קערה	579	158	טין חום בהיר, גריסים לבנים ואפורים קטנים, חצצים לבנים ואפורים, חיפוי אדום בפנים ועל השפה	Tufnell 1953: Pl. 79:51 Gitin 1990: Pl. 20:12	המאה הח׳
13	קערה	578	158	טין חום–אדום, ליבה חומה, גריסים לבנים קטנים ובינוניים, חיפוי אדום ומירוק אובניים בפנים	Lapp 1981: Pl. 64:17 Mazar and Mazar 1989: Pl. 25:2 Zimhoni 1990: Fig. 4:17	המאות הח׳–הז׳
14	קנקן	923	159	טין חום בהיר, גריסים אדומים ושחורים קטנים, חצצים לבנים ואפורים	Zimhoni 2005: Fig. 26.41:2; 26.44:1	המאות הח׳–הז׳
15	נר	981	159	טין חום–אדום, גריסים לבנים ואפורים קטנים, חצצים אפורים	**נגבי תש״ל: ציור 10:3** Aharoni 1975: Pl. 55, Type L30 Zimhoni 2005: Pls. 26.18:20; 26.34:8 Mazar and Panitz-Cohen 2001: Fig. 92:14	המאות הח׳–הז׳

חדר B. אל החדר (2.3 × 3.3 מ׳) נכנסו דרך פתח (0.6 × 1.3 מ׳) שנקבע בדופן המערבית של חדר A. רצפתו מיושרת ומפלסו נמוך מרצפת חדר A (תכנית 1: חתך 4–4). נתגלו שלושה פרטים, וכן כלי חרס שתוארכו לתקופת הברזל 2 (איור 3:11–15).

חדר C. חדר זה (3.0 × 4.1 מ׳, גובה 2.1 מ׳) מקשר בין חדרים A ו־B לחדר D. בדופן הצפונית־המערבית היה מעבר לחדרים A ו־B, ובדופן הצפונית־המזרחית — לחדר D. בפינה הצפונית־המזרחית, מתחת לפתח שהוביל לחדר D, נחצב בור ליקוט (L125; 0.5 מ׳ קוטר, 0.25 מ׳ עומק) במשטח מלבני חצוב ומיושר (1.2 × 0.9 מ׳), הגבוה ב־0.25 מ׳ ממפלס קרקעית החדר (תכנית 1: חתך 2–2). שני כוכים מוארכים נחצבו בדופנותיו הדרומית־המזרחית (כוך 1; 0.6 × 2.0 מ׳, גובה 0.7 מ׳) והדרומית־המערבית (כוך 2; 0.9 × 2.1 מ׳, גובה 0.6 מ׳).

הובחנו ארבעה שלבי קבורה. בשלב הראשון, מתקופת הברזל 2, פולסה רצפת המערה (L140, ומעליה מילוי L134) ונחצב בור ליקוט. מעל לשלב זה נחשפה שכבה גירית (L132). לא ברור אם היא מכוונת או שנוצרה מהתמוטטות התקרה; מכל מקום, היא מפרידה בבירור בין השלב הראשון לשלב השני, שזמנו מתקופת הברזל 2 עד התקופה הפרסית. השלב השלישי נחשף בתוך שכבת אדמה חומה (L131); כלי החרס שנמצאו היו מהתקופה ההלניסטית המאוחרת, מעט כלים היו מתקופת הברזל. לשלב הרביעי שייכים שני הכוכים; העדר ממצא בהם מקשה על תיארוך שלב זה. כיוון שרצפת הכוכים גבוהה ממפלס רצפת חדר הקבורה, וחציבת כוכים לא הייתה נהוגה לפני ימי הבית השני, נראה שיש לתארך שלב זה לתקופה זו. נראה שבשלב זה נחצבו גם חדר D (להלן) והפתח המקשר ביניהם.

בחדר נתגלה ממצא רב (איורים 4, 5): כלי חרס מקומיים ומיובאים ותכשיטים. כן נמצאו 37 נקברים לפחות. בסחף שחדר מן החוץ והצטבר בחדר (L127), לאחר שזה חדל לשמש לקבורה, נתגלו כלי צור מהתקופה הכלקוליתית (ר׳ Zbenovich, this volume), וכן צפחת (איור 5:45) ונר (לא אויר) מהתקופה האסלאמית הקדומה.

חדר D. חצר חצובה הותקנה בצפון החדר (2.3 × 3.7 מ׳), חלקה הצפוני־המזרחי נהרס בפעילות מחצבה (תכנית 1: חתך 1–1). קירות החדר יושרו ופתח מלבני (1.15 × 1.20 מ׳), שנתגלה פתוח, נחצב בדופן הצפונית. שתי מדרגות מאבנים מסותתות (0.25 × 0.90 מ׳) הובילו מהפתח אל פנים החדר. חלקה המזרחי של התקרה התמוטט ומתחת למפולות נמצאה שכבת שרפה. בפינה הדרומית־המזרחית נתגלה בור ליקוט (L126), שנסתם באבנים מסותתות, אולי ספסל, לאורך דופנו הדרומית (W1; 0.4 × 0.6 מ׳ גודל האבנים, אורך 2 מ׳). בדופן המערבית נחצב כוך (L129), ובפינה הדרומית־המערבית נקבע פתח לחדר C.

בחדר זוהו ארבעה שלבי קבורה מתקופת הברזל 2 ועד התקופה הרומית, וכן שלב שימוש שלא לצורכי קבורה מהתקופה האסלאמית הקדומה. בשלב הראשון נעשה שימוש במערה הטבעית, קרקעיתה פולסה (L128) ונחצב בה בור ליקוט (L126). בשלב השני, לאחר הצטברות שכבה גירית על רצפת המערה (L124), נערכה קבורה אחת בסוף תקופת הברזל או בתקופה הפרסית. בשלב השלישי, בשלהי התקופה ההלניסטית–התקופה הרומית הקדומה, נערכו שינויים: נחצבה חצר, הותקן פתח הפונה אל החצר, נבנו מדרגות מלוחות אבן והדפנות יושרו לצורה מלבנית נאה (L110, L114, L120). בפינה הדרומית־המערבית נקבע פתח שהוביל לחדר C וכנראה גם נחצבו שני הכוכים; הפתח נחצב מעל בור הליקוט בחדר C ומכאן שבתקופת הברזל 2 לא היה קשר בין החדרים. בשלב הרביעי הותקן כוך בדופן המערבית (L129) ונבנה הספסל (W1).

בבור הליקוט ועל רצפת החדר נמצאו שישה נקברים וכלי חרס מתקופת הברזל 2 ומהתקופה הפרסית (לא אוירו). רובם רוכזו בצד המזרחי, כנראה בשלב השימוש השלישי. העצמות והממצאים מהשלבים השלישי והרביעי פוזרו בכל שטח החדר, כנראה בתקופה האסלאמית הקדומה (כפי שמעיד הממצא מחדר C).

במילוי מעל רצפת חדר הקבורה (L134) נתגלו 14 נקברים, ובנישה המערבית (L129) — ארבעה. הממצא מתוארך לתקופה הרומית הקדומה (איור 6), למעט פכית מהתקופה ההלניסטית (איור 6:49); בתקופה זו הגיעה הקבורה לשיאה, ואפשר ששלב הבנייה מאז. על סמך שלושה נרות דיסקוס (דוגמת איור 6:56) ובקבוק זכוכית (איור 6:57) אפשר לתארך את סיום השימוש במערכת קבורה 1 למאה הב׳ או לאמצע המאה הג׳ לסה״נ.

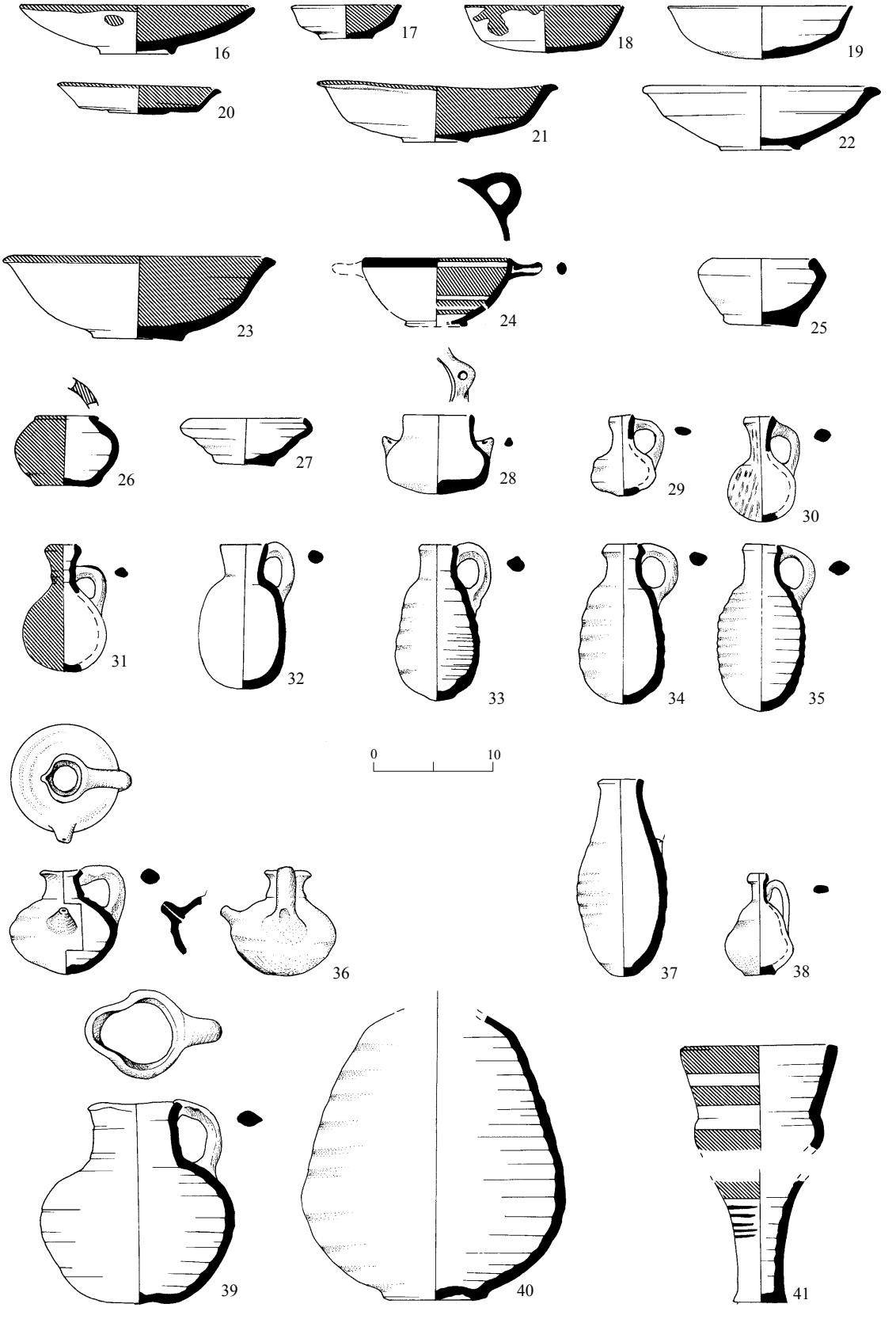

איור 4. כלי החרס ממערכת קבורה 1 : חדר C.

◂ איור 4

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות	תאריך (לפסה״נ)
16	קערה	767/1	134	טין חום, גריסים לבנים, שחורים ואדומים קטנים, חצצים לבנים ואפורים, חיפוי אדום בחוץ ובפנים	Lapp 1981: Pl. 62:27 Aharoni 1975: Pl. 44:11	המאה הח׳
17	קערה	779	140	טין אדום בהיר, גריסים שחורים ולבנים זעירים, חיפוי אדום בפנים	Mazar and Mazar 1989: Pl. 25:1	המאות הח׳–הז׳
18	קערה	723	134	טין חום–אדום, גריסים לבנים ושחורים קטנים, חיפוי אדום בפנים ובחוץ	Zimhoni 1990: Fig. 5:1 Mazar and Mazar 1989: Pl. 25:38	המאה הח׳
19	קערה	742	134	טין חום בהיר, גריסים לבנים, שחורים ואפורים קטנים, חצצים אפורים	נגבי תש״ל: ציור 3:6 Gitin 1990: Pl. 20:4	המאות הז׳–הו׳
20	קערה	793/2	140	טין חום–אדום, גריסים לבנים זעירים, חיפוי אדום בפנים ועל השפה	Tufnell 1953: Pl. 80:63 Crowfoot, Crowfoot and Kenyon 1957: Fig. 19:3	המאות הח׳–הז׳
21	קערה	793/1	140	טין אדום בהיר, גריסים לבנים ושחורים זעירים, חיפוי אדום בפנים ועל השפה	Tufnell 1953: Pl. 81:99 Borowski 1994: Fig. 1:4 Gitin 1990: Pl. 20:12, 17	המאה הח׳
22	קערה	745	140	טין חום, גריסים לבנים ושחורים קטנים, חצצים שחורים	Tufnell 1953: Pl. 101:632 Borowski 1994: Fig. 3:3	המאה הח׳
23	קערה	767/2	134	טין אדום בהיר, גריסים לבנים ושחורים קטנים, חצצים לבנים, חיפוי אדום בפנים ועל השפה	Aharoni 1975: Pl. 46:1 Mazar and Mazar 1989: Pl. 11:6	המאה הח׳
24	קערה	690	134	טין חום–אדום, גריסים לבנים קטנים וגדולים, עיטור בפסים אדומים בפנים, הידית והשפה צבועות בשחור	Stern 1995: Figs. 2.26a:56; 2.5:6	הרבע השני של המאה הו׳
25	קערה	794	134	טין כתום–אדום, גריסים לבנים ושחורים זעירים	Bar-Nathan 2002: Pl. 14:210	המאות הב׳–הא׳
26	קערה	754	134	טין כתום בהיר, גריסים לבנים ושחורים זעירים, חיפוי אדום בחוץ ועל השפה	Bar-Nathan 2002: Pl. 14:114	המאה הא׳
27	קערה	816	134	טין כתום בהיר, גריסים לבנים קטנים	Bar-Nathan 2002: Pl. 14:215	המאות הב׳–הא׳
28	פיקסיס	750	140	טין אפור, גריסים לבנים קטנים וגדולים, חיפוי שחור מבריק בחוץ	Tufnell 1953: Pl. 91:415 Mazar 1985: Fig. 52:7 Mazar and Panitz-Cohen 2001:132, Pl. 5:20	המאה הי׳
29	פכית	753	140	טין אפור, גריסים וחצצים לבנים	Gitin 1990: Pl. 19:13 Mazar and Mazar 1989: Pl. 28:14, 15 Borowski 1994: Fig. 2:14	המאה הח׳
30	פכית	778	140	טין אפור, גריסים לבנים קטנים וגדולים, חיפוי שחור בחוץ ומירוק אנכי	Tufnell 1953: Pl. 88:309, 320 Borowski 1994: Fig. 2:13 Mazar and Mazar 1989: Pl. 28:14, 15	המאה הח׳
31	פכית	784	140	טין כתום בהיר, גריסים לבנים ושחורים קטנים וגדולים, חיפוי אדום בחוץ	Aharoni 1975: Pl. 42:9 Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pl. 29:18	המאות הי׳–הח׳
32	פכית	741	134	טין חום, גריסים לבנים ושחורים קטנים	Mazar and Mazar 1989: Pl. 28:11 Mazar and Panitz-Cohen 2001:124–125, Pl. 69:6 Zimhoni 2005: Fig. 26.4:13–16	המאות הח׳–הז׳

איור 4 (המשך)

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות	תאריך (לפסה״נ)
33	פכית	765	132	טין חום בהיר, גריסים לבנים ואפורים קטנים, חצצים לבנים	Zimhoni 1990: Fig. 6:8 Mazar and Panitz-Cohen 2001:124–125, Pl. 38:4 Zimhoni 2005: Fig. 26.4:13–16	המאות הט׳–הז׳
34	פכית	763/3	134	טין חום בהיר, גריסים לבנים ואדומים קטנים וגדולים	ר׳ מס׳ 33	
35	פכית	538	134	טין חום בהיר–ורוד, גריסים לבנים קטנים ובינוניים	Lapp 1981: Pl. 60:2 Zimhoni 1990: Fig. 6:7 Gitin 1990: Fig. 19:12	המאות הח׳–הז׳
36	פכית	675	133	טין חום בהיר–ירוק, גריסים לבנים זעירים	שטרן תשכ״ט: לוח 27:14 Tufnell 1953: Pl. 89:367	המאות הה׳–הד׳
37	פכית	729	134	טין חום–ורוד, גריסים לבנים ואדומים קטנים ובינוניים	Lapp 1981: Pl. 60:8, 9 Ben-Arieh 2000: Fig. 11:3	המאות הו׳–הה׳
38	פכית	718	134	טין ירוק בהיר, גריסים לבנים קטנים	Singer-Avitz 1989: Fig. 9.15:9 Stern 1995: Fig. 2.11:4	המאות הה׳–הד׳
39	פך	720	132	טין חום בהיר, גריסים לבנים קטנים ובינוניים, חצצים אפורים	Tufnell 1953: Pl. 85:225, 226 Lapp 1981: Pl. 56:20, 22–27 Borowski 1994: Fig. 2:10	המאות הז׳–הו׳
40	קנקן	662	131	טין חום בהיר–אפור, גריסים לבנים קטנים	Aharoni 1975: Pls. 49:5, 6; 50:5 Zimhoni 1990: Fig. 34:8 Mazar and Panitz-Cohen 2001: Fig. 37:1	המאות הז׳–הו׳
41	קובעת	781; 745/2	140	טין חום–ורוד, גריסים לבנים, אדומים ושחורים קטנים ובינוניים, עיטור פסים אדומים על השפה ובחוץ, על הבסיס פסים רחבים באדום ופסים דקים בשחור	Crowfoot, Crowfoot and Kenyon 1957: Fig. 25:7, 13 Fantalkin 2001: Fig. 28: 1	המאות הז׳–הו׳

איור 5

מס׳	החפץ	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות	תאריך (לפסה״נ)
42	נר	737	134	טין חום–ורוד, גריסים לבנים ושחורים זעירים, חצצים לבנים	נגבי תש״ל: ציור 3:11 Aharoni 1975: Pl. 51:11 Gitin 1990: Pl. 14B:20 Mazar and Panitz-Cohen 2001: Fig. 75:6	המאות הח׳–הז׳
43	נר	745	140	טין אדום בהיר, גריסים לבנים קטנים, חצצים לבנים ואדומים	Aharoni 1975: Pl. 42:11, 12 Gitin 1990: Pl. 11A:8	המאות הט׳–הח׳
44	נר	688	131	טין חום–אדום, גריסים שחורים קטנים, חיפוי אדום בחוץ	Rosenthal-Heginbottom 1995: Nos. 322–325 Levine 2003:115, No. 152	המאות הב׳–הא׳
45	צפחת	684	127	טין חום–ירוק בהיר, גריסים לבנים ושחורים קטנים–בינוניים	Whitcomb 1988: Fig. 1:3F Avissar 1996: Fig. XIII.145, Type 19	המאות הט׳–הח׳
46	צמיד	788	140	ברונזה	Tufnell 1953: Pl. 55:34	המאות הח׳–הז׳
47	אצעדה	789	140	ברונזה	בירן וגופנא תשכ״ט: ציור 7:1 Tufnell 1953: Pl. 80:15	המאות הי׳–הח׳
48	עגיל	743	134	ברונזה	ידין ואחרים 1964: לוח CLXVI:1 Borowski 1994: Fig. 7:18	המאות הח׳–הז׳

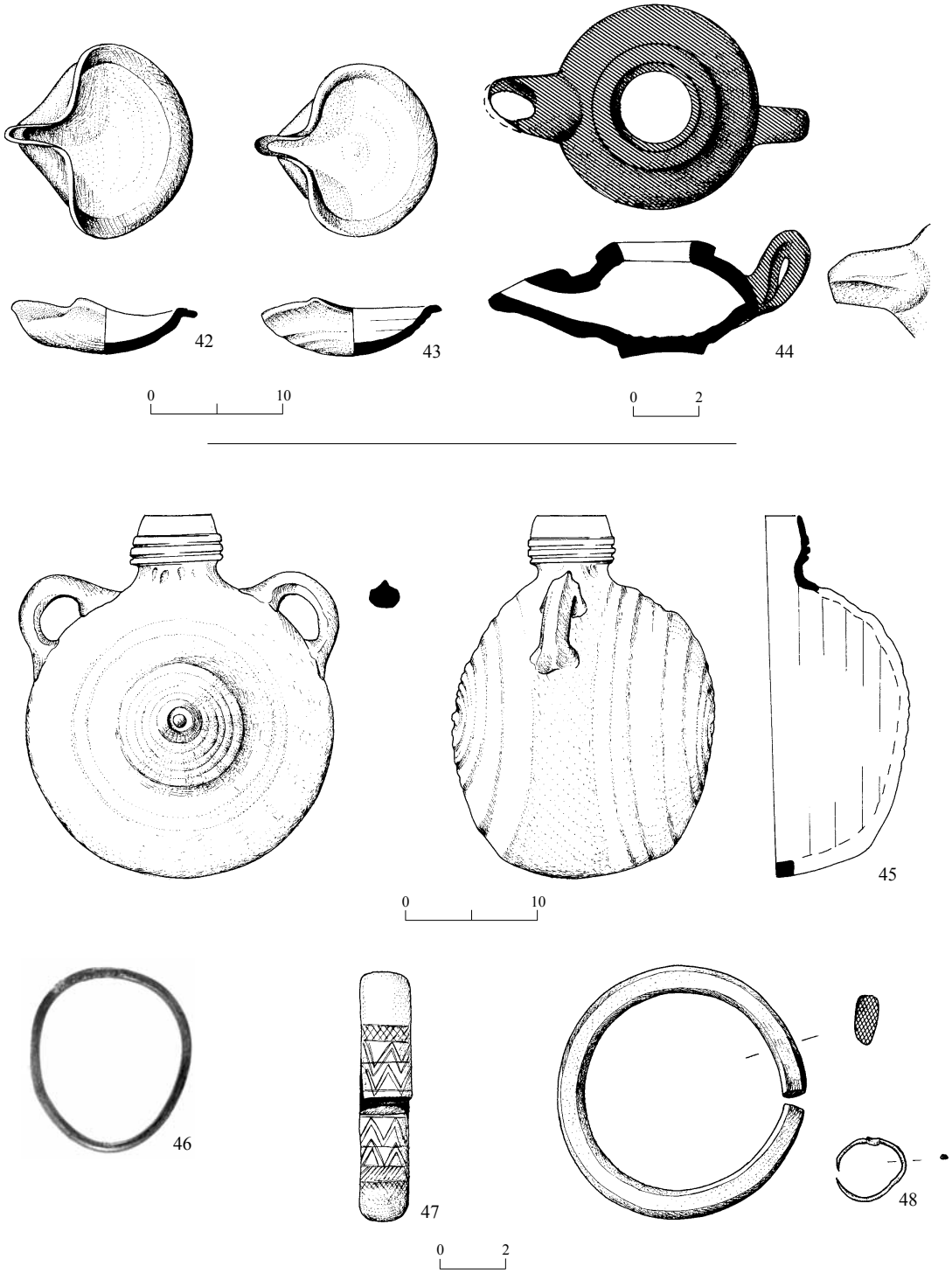

איור 5. הממצא ממערכת קבורה 1 : חדר C.

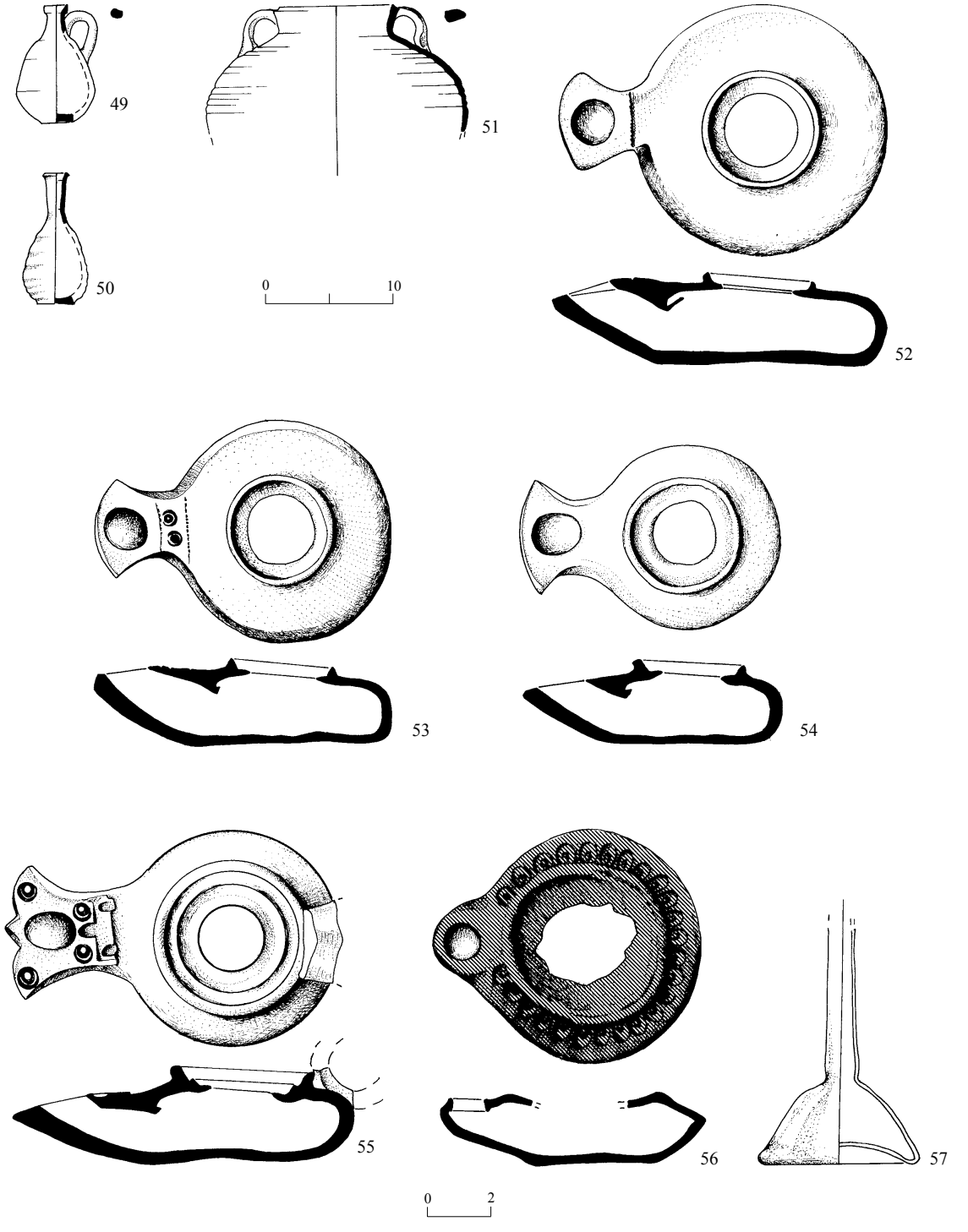

איור 6. הממצא ממערכת קבורה 1 : חדר D.

◀ איור 6

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות	תאריך
49	פכית	547	114	טין חום–ירוק בהיר, גריסים לבנים ושחורים קטנים	Stern 1982:120, No. 124 Singer-Avitz 1989: Fig. 9.15:9	המאות הה׳–הד׳ לפסה״נ
50	בקבוק	634	129	טין חום–כתום, גריסים לבנים ושחורים קטנים	Ben-Arieh and Coen-Uzzielli 1996: Fig. 4.5:1–4 Bar-Nathan 2002: Pl. 10:103, 106	המאה הא׳ לפסה״נ – המאה הא׳ לסה״נ
51	סיר בישול	551	114	טין כתום–אדום, ליבה אפורה, גריסים לבנים ושחורים קטנים	Ben-Arieh and Coen-Uzzielli 1996: Fig. 4.3:1 Bar-Nathan 2002: Pl. 12:141	המאה הא׳ לפסה״נ – המאה הא׳ לסה״נ
52	נר	592	120	טין חום בהיר, גריסים לבנים, שחורים ואדומים קטנים	Barag and Hershkovitz 1994: Fig. 9:62, 65 Geva and Hershkovitz 2006:115	המאה הא׳ לפסה״נ
53	נר	545	114	טין חום בהיר, גריסים לבנים קטנים ובינוניים	Barag and Hershkovitz 1994: Fig. 7:51, 54	המאה הא׳ לסה״נ – אמצע המאה הב׳ לסה״נ
54	נר	586	120	טין חום–כתום, גריסים לבנים ואדומים קטנים	Barag and Hershkovitz 1994: Fig. 5:31	סוף המאה הא׳ לפסה״נ – המאה הא׳ לסה״נ
55	נר	543	114	טין אפור, גריסים אפורים ושחורים זעירים, חיפוי שחור ומבריק	Barag and Hershkovitz 1994: Figs. 14:83–92; 18:10	המאה הא׳ לסה״נ
56	נר	606	125	טין חום בהיר, גריסים לבנים ואדומים, חיפוי אדום כהה–אפור	Ben-Arieh and Coen-Uzzielli 1996: Fig. 4.9:3	המאות הא׳–הג׳ לסה״נ
57	בקבוק	588	121	זכוכית כחולה–ירוקה	בר״ג תש״ל:209–218, טיפוס 21 Winter 1996a:96–98, Figs. 5.3–5.4	סוף המאה הא׳ – אמצע המאה הג׳ לסה״נ

מערת קבורה 2 (תכנית 2 ; איור 2). המערה ממוקמת בשיפוליו הצפוניים של הרכס. במערה הטבעית בוצעו פעולות חציבה כדי להכשירה לקבורה. בחפירה נחשפו חללים C ו־D וחלקו הדרומי של B, ואילו מחללים A, G–E וחלקו הצפוני של B נותרו רק הקרקעית וחלק מהדפנות. חלקה הגדול של תקרת המערה התמוטט בגלל הסלע הפריך (איורים 7, 8). הכניסה אליה הייתה כנראה מצפון.

אולם A. האולם המרכזי מלבני (3.7 × 8.0 מ׳, גובה מרבי 3.75 מ׳) ; שניים מקירותיו טבעיים (הצפוני והדרומי) ושניים בנויים (W1, W2). מהאולם התפצלו שישה חדרי קבורה (G–B).

חדר B. החדר נחצב בדופן המערבית של האולם. חלקו הדרומי היה חלל טבעי שלא נעשה בו שימוש (תכנית 2 : חתך 3–3). קיר קטן (W1 ; 1.25 מ׳ אורך, 0.85 מ׳ רוחב) הצר את פתחו. הקיר, שממנו שרד נדבך אחד, נבנה מאבנים גדולות, מסותתות גס, וביניהן אבנים קטנות. הסף, העשוי אבן אחת מסותתת (1.05 מ׳ אורך, 0.6 מ׳ רוחב, 0.25 מ׳ עובי ; לא אויר), היה ממזרח לפתח ולקיר 1. סמוך לפתח נחצב שקע רדוד (L773 ; 1.6 × 0.4 מ׳, עומק כ־0.1 מ׳), הגבוה ב־0.25 מ׳ ממפלס הרצפה באולם A. בדופן המערבית נחצב משכב ובו כרית מרובעת (L777 ; 0.25 × 0.25 מ׳, גובה 0.2 מ׳) ; במקום נמצאו שני פרטים.

חדר C. החדר (2.2 × 2.2 מ׳, גובה 1.8 מ׳) נחצב בדופן הדרומית־המערבית של אולם A, ובקצהו הותקן בור ליקוט (L721, L722, L724 ; 0.6 מ׳ קוטר, 1.55 מ׳ עומק).

חדר E. חדר הקבורה המזרחי (2.2 × 3.7 מ׳) הופרד מאולם A בקיר, שממנו נותר נדבך אחד (W2 ; 0.6 מ׳ רוחב, 1.5 מ׳ אורך). הוא בנוי אבני גוויל ואבנים

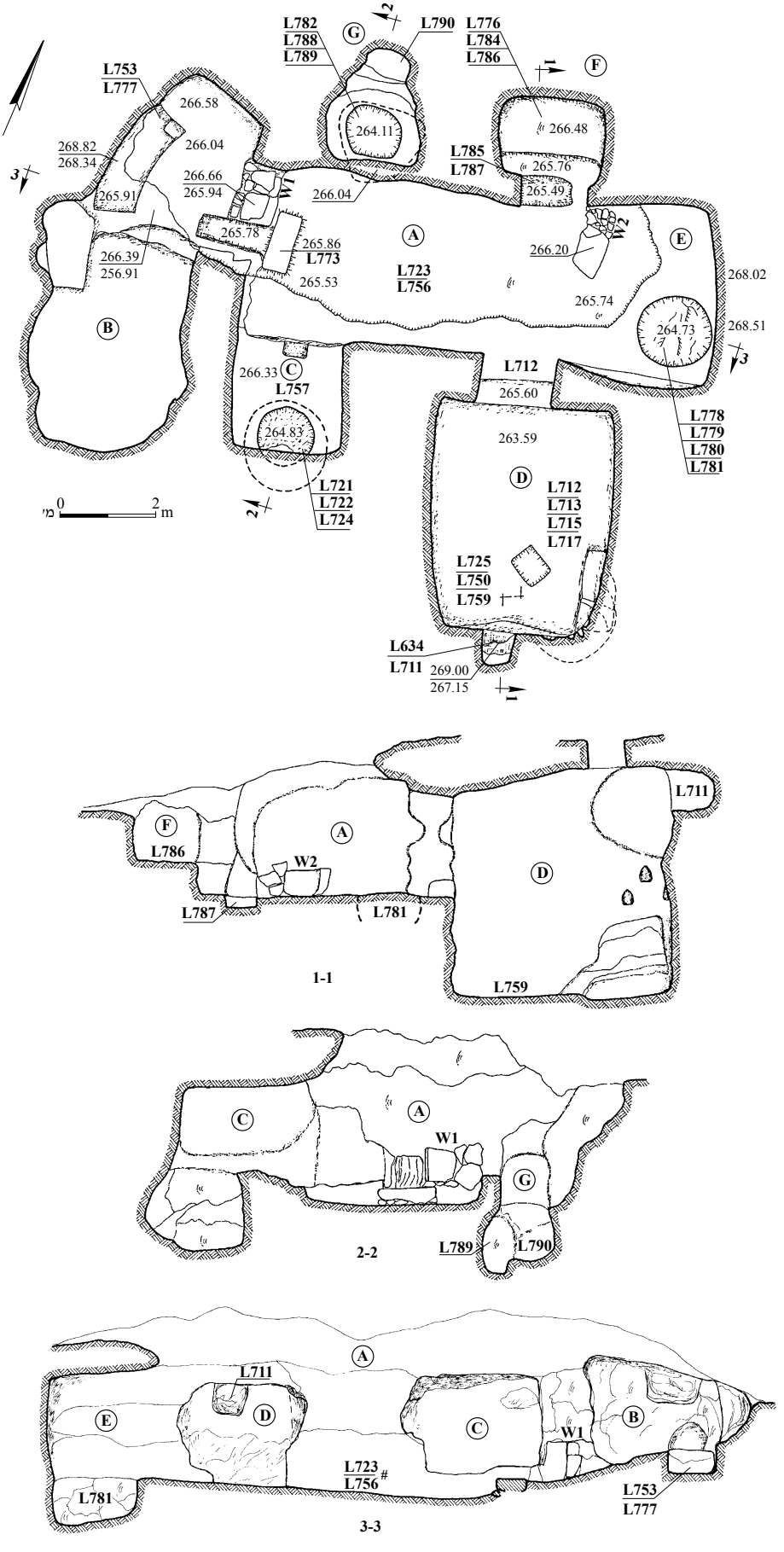

תכנית 2. מערת קבורה 2: תכנית וחתכים.

איור 7. מערת קבורה 2, מבט למזרח.

מסותתות גס. רצפתו פולסה, ובפינתו הותקן בור ליקוט (L778, L781; 1.5 מ׳ קוטר, 1 מ׳ עומק).

חדר F. חדר הקבורה הצפוני־המזרחי (2.2 × 2.2 מ׳) שונה מהחדרים האחרים בממדיו ובהעדר בור ליקוט. הכניסה אליו הייתה דרך מעבר שבחלקו הפנימי חצוב שקע מוארך (0.5 × 0.9 מ׳, עומק 0.2 מ׳). לאורך דופנו הצפונית הותקנה אצטבה (2.2 × 1.2 מ׳, גובה 0.72 מ׳).

חדר G. החדר הצפוני־המערבי (2.0 × 2.4 מ׳) הוא למעשה בור ליקוט לא־רגולרי (1.0 × 1.2 מ׳, עומק 1.2 מ׳) שלצדו שקע (L790).

חדר D. בתקופה הביזנטית נחצב בחדר בור מים (L715, L750). החדר הורחב והועמק, והורחב גם הפתח מאולם A. הבור מלבני, ללא סימני טיח (3.75 × 4.70 מ׳, עומק כ־2 מ׳, גובה 4.35 מ׳; תכנית 2: חתך 1–1), ולו שני פתחים: פתח שאיבה (0.7 מ׳ קוטר, 0.6 מ׳ עומק) שכוסה באבן ופתח רחב יותר, לא־רגולרי (תכנית 2: חתך 3–3), אולי בגלל הרחבת הדופן. בדופנו המזרחית ובפינתו הדרומית־המזרחית היו שלוש

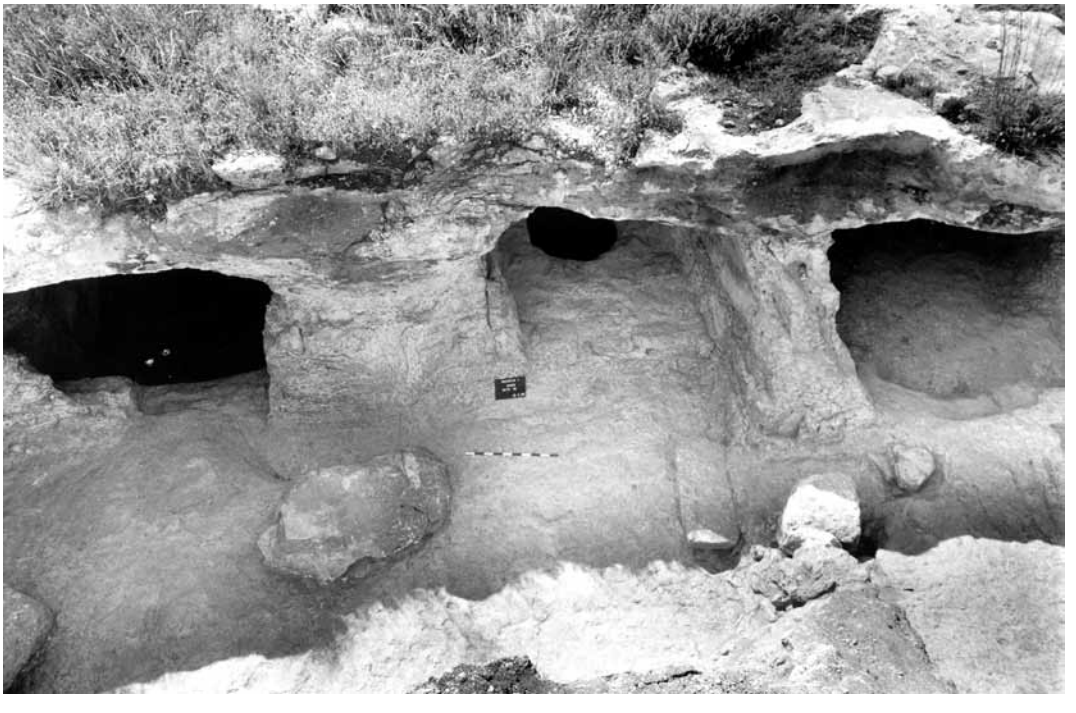

איור 8. מערת קבורה 2, מבט לדרום.

מגרעות משולשות, שהובילו לשקע טבעי, שלא עובד. בדופן הדרומית הייתה מגרעת מרובעת (L711; 0.7 × 0.8 מ׳, גובה 0.8 מ׳), שגובהה כ־4 מ׳ מקרקעית הבור. על רצפתו נמצאה אבן מעובדת היטב, שממדיה תואמים את ממדי המגרעת (0.6 × 0.7 מ׳), ייתכן ששימשה לסגירתה. בתחתית אותה דופן נמצאה מגרעת רדודה נוספת ששוליה עובדו חלקית. הבור נמצא מלא באבני גוויל (כ־1 מ׳ עובי).

הממצאים מהמערה (איורים 9–11; 12:40–45), נתגלו על רצפת האולם (L723), בבורות הליקוט בחדרים C ו־E (בראשון נתגלה הממצא העשיר ביותר במערה), באצטבה בחדר F ובמשכב בחדר B. בור הליקוט בחדר G היה ריק. הממצא תואר מתקופת הברזל 2 עד התקופה ההלניסטית, ובו כלי חרס, אלבסטרון בהט, תכשיטים (ר׳ גם Brandl, this volume), ראשי חצים וחפצי מתכת.

איור 9 ◂

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות	תאריך (לפסה״נ)
1	קערה	1538	779	טין חום בהיר, גריסים לבנים ושחורים גדולים, חיפוי אדום בפנים ועל השפה	נגבי תש״ל: ציור 9:3 Zimhoni 1990: Fig. 3:7, 10	המאות הח׳–הז׳
2	קערה	1392	724	טין חום, גריסים לבנים, שחורים ואדומים קטנים וגדולים, חיפוי אדום בפנים ועל השפה	Tufnell 1953: Pl. 79:46 Zimhoni 1990: Fig. 3:15	המאה הח׳
3	קערה	1382/1	724	טין חום בהיר, ליבה אפורה, גריסים לבנים ושחורים זעירים וגדולים, חיפוי אדום בפנים ועל השפה	Zimhoni 1990: Fig. 3:9	המאה הח׳
4	קערה	1450/2	724	טין כתום, גריסים לבנים זעירים, חיפוי צהבהב, מרוק אופקי	Ben-Arieh 2000: Fig. 6:16 Stern and Magen 1984: Fig. 5:3	המאות הי׳–הד׳
5	קדרה	1450/1	724	טין חום–אפור, גריסים לבנים, אפורים ואדומים קטנים וגדולים, חיפוי אדום בפנים ועל השפה	Mazar and Mazar 1989: Pl. 30:15 Gitin 1990: Pl. 21:4–9 Mazar and Panitz-Cohen 2001:132, Pl. 58:11	המאות הח׳–הז׳
6	פך	1407	724	טין חום, גריסים לבנים ושחורים קטנים וגדולים	Aharoni 1975: Pl. 47:21 Lapp 1981: Pl. 67:25 Mazar and Panitz-Cohen 2001:132, Pl. 29:2	המאות הי׳–הח׳
7	פך	1387	724	טין חום, גריסים לבנים ושחורים גדולים וקטנים	Aharoni 1975: Pl. 47:21 Lapp 1981: Pl. 67:25 Mazar and Panitz-Cohen 2001:132, Pl. 26:6	המאות הי׳–הח׳
8	קנקנית	1398	724	טין חום–כתום, נצרף לכתום, גריסים לבנים ושחורים קטנים, מרוק אנכי	Aharoni 1975: Pl. 45:18 Mazar 1985: Fig. 30:9	המאה הח׳
9	לגין	1379	724	טין אדום, גריסים לבנים ושחורים	Zimhoni 2005: Fig. 26.13:2	המאות הח׳–הז׳
10	פך	1407	724	טין חום, גריסים לבנים וחצצים	אלגביש תשכ״ח: לוחות 15:33, 16; 52:40 Stern 1982:115–116, No. 168	המאות הה׳–הג׳
11	פך	1373	724	טין ירקרק, גריסים לבנים זעירים וחצצים לבנים	Lapp 1981: Pl. 61:2, 5 Ben-Arieh 2000: Fig. 12:5	המאות הי׳–הד׳
12	פכית	1402/1	784	טין חום–אפור, נצרף לחום בהיר, ליבה אדומה, גריסים לבנים קטנים	Lapp 1981: Pl. 60:9–10 Stern and Magen 1984: Fig. 7:6, 7	המאות הז׳–הד׳
13	פכית	1402/2	724	טין חום בהיר, גריסים לבנים ושחורים קטנים	Lapp 1981: Pl. 60:8 Stern 1982:119, No. 177 Ben-Arieh 2000: Fig. 11:3	המאות הז׳–הד׳
14	אמפורת שולחן	1387/1	784	טין צהוב, מפולם היטב, פס שחור מבריק על השפה ועל הידית	Stern 1995: Fig. 6.32:4 Sparkes and Talcoot 1970: Pl. 60:1451, 1452, 1454	המאה הד׳ (390–410)

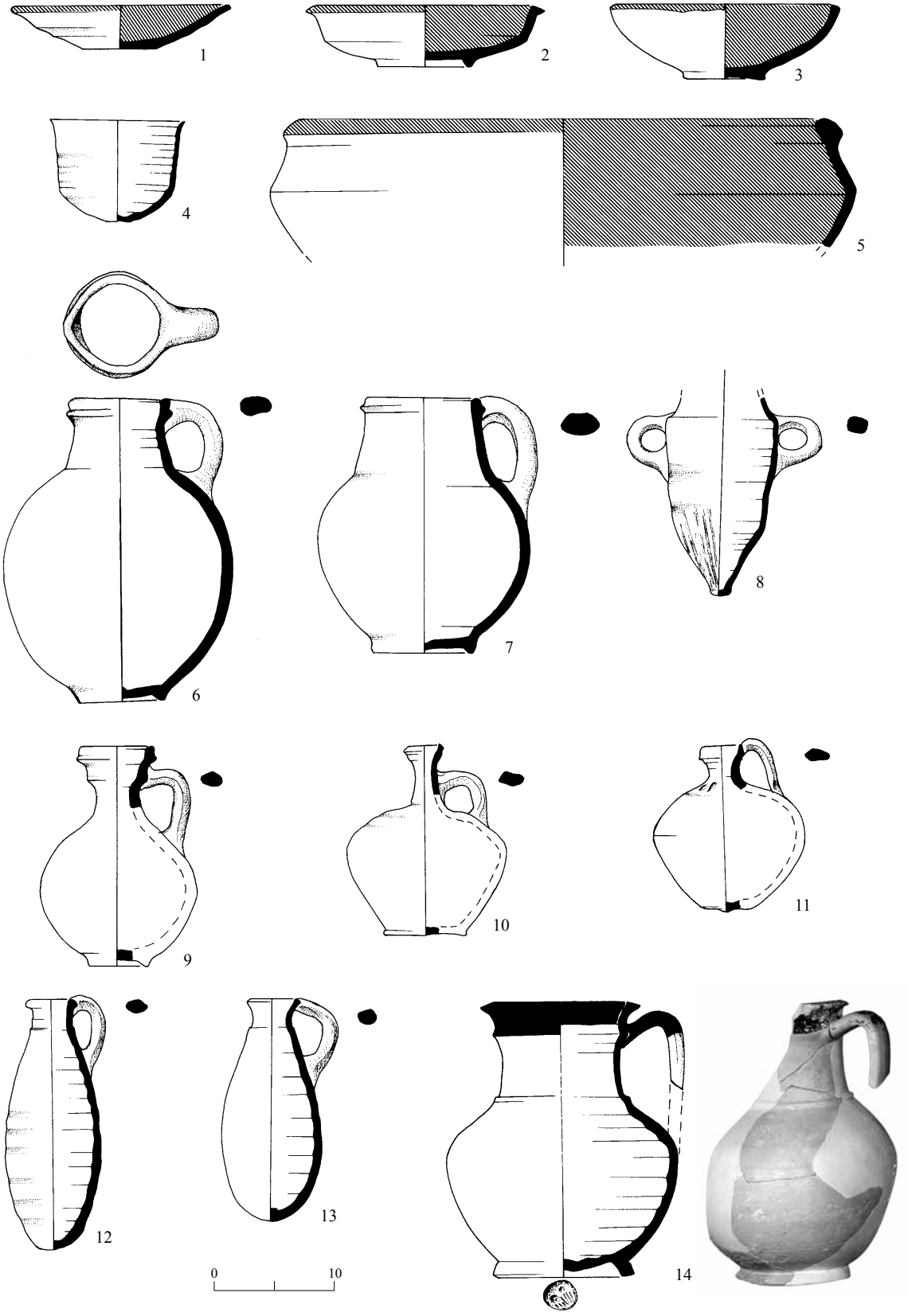

איור 9. כלי החרס ממערת קבורה 2.

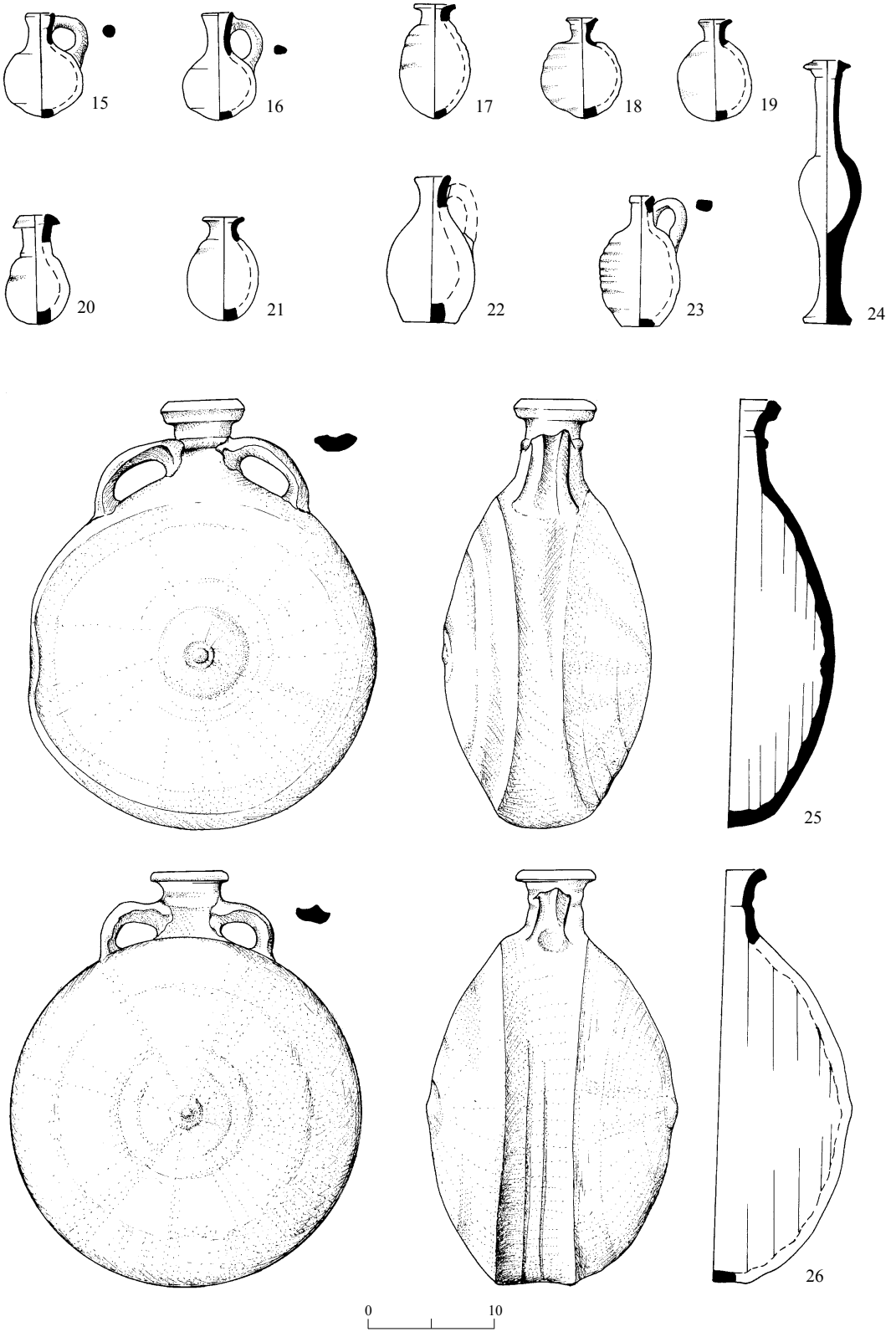

איור 10. כלי החרס ממערת קבורה 2.

איור 10

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות	תאריך (לפסה״נ)
15	פכית	1380	724	טין אפור, גריסים לבנים זעירים, חיפוי שחור	Borowski 1994: Fig. 3:11 Aharoni and Aharoni 1976: Fig. 2:14	המאה הח׳ – ראשית המאה הז׳
16	פכית	1526	780	טין אפור, גריסים לבנים זעירים, חיפוי שחור	Borowski 1994: Fig. 3:12 Mazar and Mazar 1989: Pl. 28:14, 15	המאות הח׳–הז׳
17	בקבוק	1416	724	טין חום–אדום, גריסים לבנים זעירים וגדולים	שטרן תשל״ג: לוח 28:64 Mazar and Panitz-Cohen 2001:132, Pl. 69:1–3	המאות הז׳–הד׳
18	בקבוק	1412	724	טין אדום–כתום, גריסים לבנים ושחורים קטנים	שטרן תשל״ג: לוח 28:57 Mazar and Panitz-Cohen 2001:132, Pl. 69:1–3	המאות הז׳–הד׳
19	בקבוק	1410	724	טין אדום–כתום, גריסים לבנים ושחורים קטנים	Mazar and Panitz-Cohen 2001:132, Pl. 78:3	המאות הו׳–הד׳
20	בקבוק	1418	724	טין חום–אדום, גריסים לבנים, אדומים ואפורים זעירים	Lapp 1981: Pl. 61:15 Mazar and Panitz-Cohen 2001:132, Pl. 78:3	המאות הו׳–הד׳
21	בקבוק	1403	724	טין אדום–כתום, גריסים לבנים ושחורים קטנים	Mazar and Panitz-Cohen 2001:132, Pl. 78:3	המאות הה׳–הד׳
22	פכית	1397	724	טין חום בהיר–ירוק, גריסים לבנים זעירים	Stern 1982:124 Singer-Avitz 1989: Fig. 9.15:9	המאות הה׳–הד׳
23	פכית	1417	724	טין צהוב–ירוק, גריסים שחורים זעירים, חיפוי צהבהב	אלגביש תשכ״ח: לוח 43:66 Stern 1982:120, Type 3	המאות הה׳–הד׳
24	פכית כישור	1403/1	724	טין אדום–כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים	Bar-Nathan 2002: Pl. 10:93	המאה הא׳
25	צפחת	1430	724	טין כתום, גריסים לבנים ושחורים, צריפה מתכתית	Lapp 1981: Pl. 59:1 Stern 1982:114–115, No. 166 Ben-Arieh 2000: Fig. 13:2	המאות הו׳–הד׳
26	צפחת	1383	724	טין כתום, גריסים לבנים ושחורים קטנים וגדולים, צריפה מתכתית	Stern 1982:114–115, No. 166 Ben-Arieh 2000: Fig. 13:1	המאות הו׳–הד׳

במשכב בחדר B נקברו שניים: זכר שגילו 10–20 שנה, ראשו היה מונח על הכרית, רגליו ישרות, ידו השמאלית לצד גופו והימנית על בטנו. מתחת לו נמצאו עצמות נקבה. ליד הזכר נתגלו ראש חץ מברונזה, מטיפוס אירנו־סקיתי (איור 11:35), ואבזם מברזל (איור 12:43) מהמאות הז׳–הד׳ לפסה״נ. בבור הליקוט בחדר E נמצאו 15 פרטים, ובאצטבה בחדר F — פרט אחד.

בתחתית בור המים בחדר D נמצאו כלי חרס מהתקופות הביזנטית (איור 12:46–48) והממלוכית (איור 12:49).

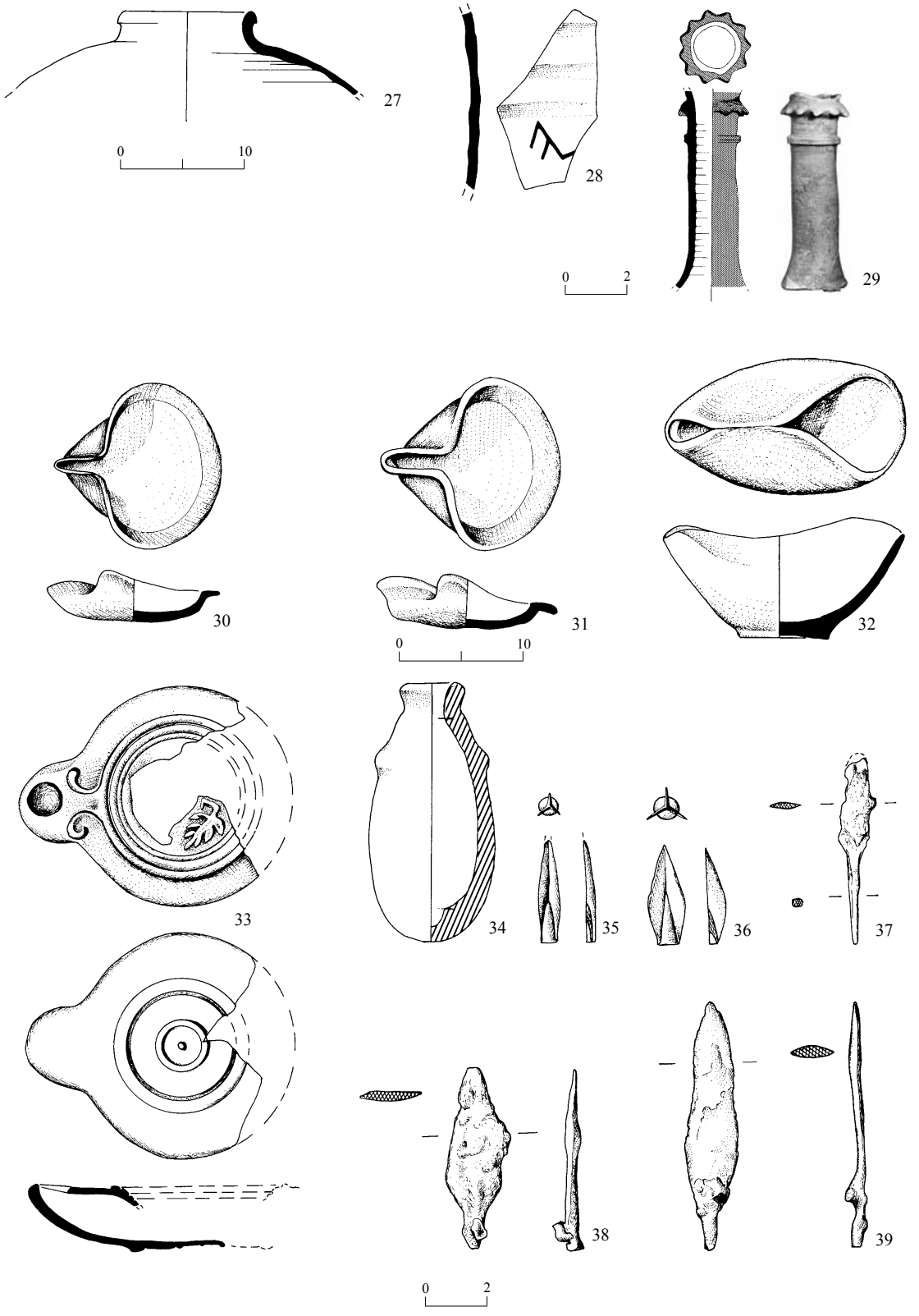

איור 11. הממצא ממערת קבורה 2.

איור 11

מס׳	החפץ	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות	תאריך (לפסה״נ)
27	קנקן	1450	724	טין חום בהיר, גריסים לבנים ואדומים זעירים	Zimhoni 2005: Figs. 26.6:2; 26.44:1 Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pls. 20:3; 35:4	המאות הח׳–הז׳
28	שבר קנקן	1400	724	טין חום בהיר, גריסים לבנים ואדומים זעירים, אות בצבע אדום, כנראה שבר של כלי 27		
29	כן	1399	724	טין חום–אדום, גריסים לבנים ושחורים קטנים, חיפוי אדום בחוץ	Gitin 1995: Fig. 4.5:19 Stern 1980:95–103, Figs. 6–7 Singer-Avitz 2002:138–139, Fig. 13	המאות הט׳–הה׳
30	נר	1422	780	טין חום בהיר, גריסים לבנים, שחורים ואפורים	Borowski 1994: Fig. 3:17 Mazar and Panitz-Cohen 2001: Fig. 75:6 Zimhoni 2005: Pls. 26.18:20; 26.34:8	המאות הח׳–הז׳
31	נר	1421	724	טין חום בהיר, גריסים לבנים, שחורים ואפורים	Borowski 1994: Fig. 3:17 Mazar and Panitz-Cohen 2001: Fig. 92:14 Zimhoni 2005: Pls. 26.18:20; 26.34:8	המאות הח׳–הז׳
32	נר	1918	779	טין חום–אפור, גריסים לבנים זעירים	Barag and Hershkovitz 1994: Fig. 1	המאות הב׳–הא׳
33	נר	1921	779	טין צהוב–לבן, גריסים לבנים זעירים, חיפוי אדום–אפור	Ben-Arieh and Coen-Uzzielli 1996: Fig. 4.9.2	המאות הא׳–הג׳ לסה״נ
34	אלבסטרון	1425	724	בהט (יבוא ממצרים)	שטרן תשל״ג: 151, צילום 248	המאות הו׳–הד׳
35	ראש חץ	1438	724	ברונזה	פורת תשל״ד: ציור 6:1, 2 שטרן תשל״ג: לוח 35:13, 33	שלהי המאה הז׳ – המאה הד׳
36	ראש חץ	1437	724	ברונזה	ר׳ מס׳ 35	
37	ראש חץ	1429	724	ברזל	Borowski 1994: Fig. 7:5, 10–12 Tufnell 1953: Pl. 60:32, 58, 76	המאות הי׳–הד׳
38	ראש חץ	1378	724	ברזל		
39	ראש חץ	1433	724	ברזל		

איור 12

מס׳	החפץ	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות	תאריך
40	מכוש	1426	724	ברזל		
41	חרוזים	1446	724	כסף		
42	סכין	1426	724	ברזל	Tufnell 1953:40–41, Pl. 58:1	המאות הח׳–הז׳ לפסה״נ
43	אבזם	1393	724	ברזל	Tufnell 1953: Pl. 55:17	המאות הח׳–הז׳ לפסה״נ
44	עגיל	1377	724	ברונזה	Tufnell 1953: Pl. 55:34	המאות הח׳–הז׳ לפסה״נ
45	עגיל	1442	724	ברונזה		המאות הח׳–הז׳ לפסה״נ
46	קערה	1324	715	טין חום–כתום, גריסים לבנים קטנים, חיפוי אדום בפנים ועל השפה בחוץ	Hayes 1972: Form 3, Fig. 68:16	סוף המאה הה׳ – ראשית המאה הו׳ לסה״נ
47	קערה	1486	750	טין חום, גריסים לבנים ושחורים קטנים וגדולים, עיטור סרוק	Magness 1993:206, Form 2:5	סוף המאה הו׳ – ראשית המאה הח׳ לסה״נ
48	קנקן	1484	750	טין חום–ורוד, גריסים לבנים ושחורים	Magness 1993:225, Form 4C:1	סוף המאה הו׳ – המאה הז׳ לסה״נ
49	קערה	1285	634	טין חום, גריסים לבנים, זיגוג ירוק	Avissar and Stern 2005:15, Fig. 4:1, Type I.1.4	המחצית השנייה של המאה הי״ג – המאה הט״ו לסה״נ

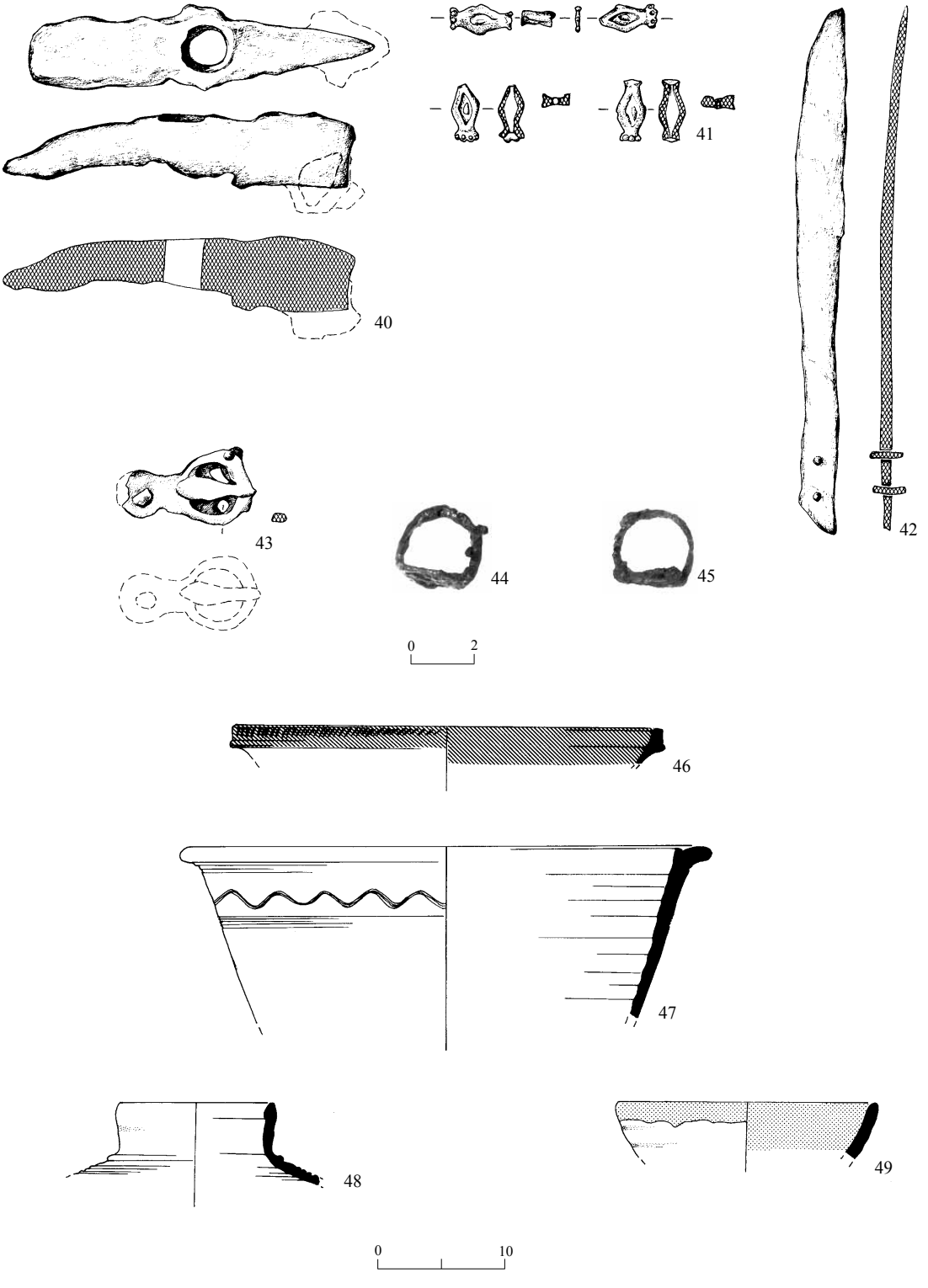

איור 12. הממצא ממערת קבורה 2.

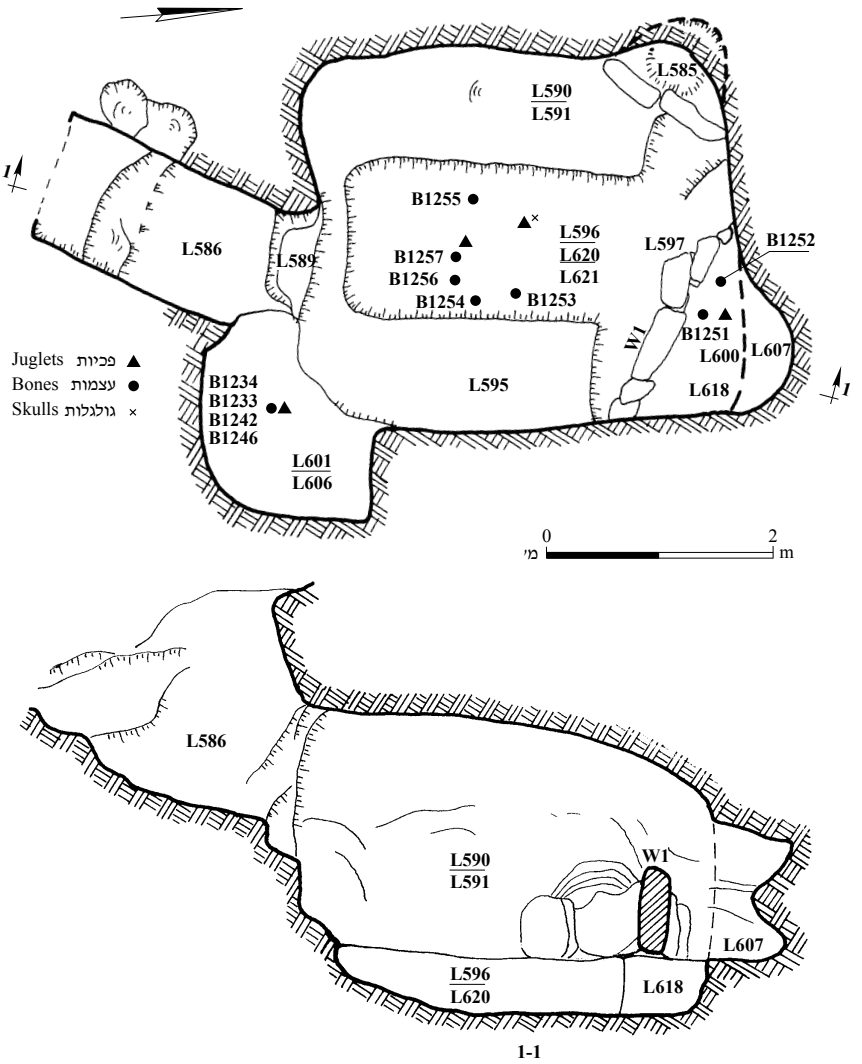

תכנית 3. מערת קבורה 3: תכנית וחתך.

מערת קבורה 3 (תכנית 3; איור 2). המערה הגדולה נתגלתה בחלקו הגבוה של הרכס. זוהי מערה טבעית שנחצבה חלקית כדי להתאימה לקבורה (3.3 × 5.0 מ׳, גובה 2.25 מ׳). כבש משופע (L586) מוביל אל פתח המערה (0.9 × 1.1 מ׳) ומדרגות חצובות מובילות אל תוך חדר הקבורה; בחלקו הדרומי־המזרחי נחשף שקע טבעי (L601, L606) שתקרתו ודופנותיו התמוטטו, ולכן נחפר חלקית.

הובחנו שלושה שלבים. בשלב הראשון, בתקופת הברזל, הוקף חדר הקבורה בשלוש אצטבות רחבות להנחת הנקברים (L595, L591, L618; 0.5 מ׳ מעל הרצפה), ובפינה הצפונית־המזרחית נחצב בור ליקוט (L600). נמצאו 14 נפטרים וכלי חרס (איור 13:1–4), רובם בבור העמידה (L596, L597, L620, L621) ומיעוטם באצטבות ובבור הליקוט.

בשלב השני, בתקופה הפרסית, שימש השקע הטבעי לקבורה; נמצאו בו קערה, צמיד ודיסקית (איור 13:5–7).

בשלב השלישי הוסבה המערה למגורים. בפינה הצפונית־המערבית נבנה טבון (L585) ששתי אבנים שטוחות תוחמות אותו. הפינה הצפונית־המזרחית נסגרה בקיר אבנים מסותתות גס (W1). שכבת השרפה שנתגלתה במערה מעידה על סוף השימוש בה. הממצא משלב זה מועט: שברי גוף אחדים של כלי חרס מהתקופות הרומית הקדומה והביזנטית (לא אוירו).

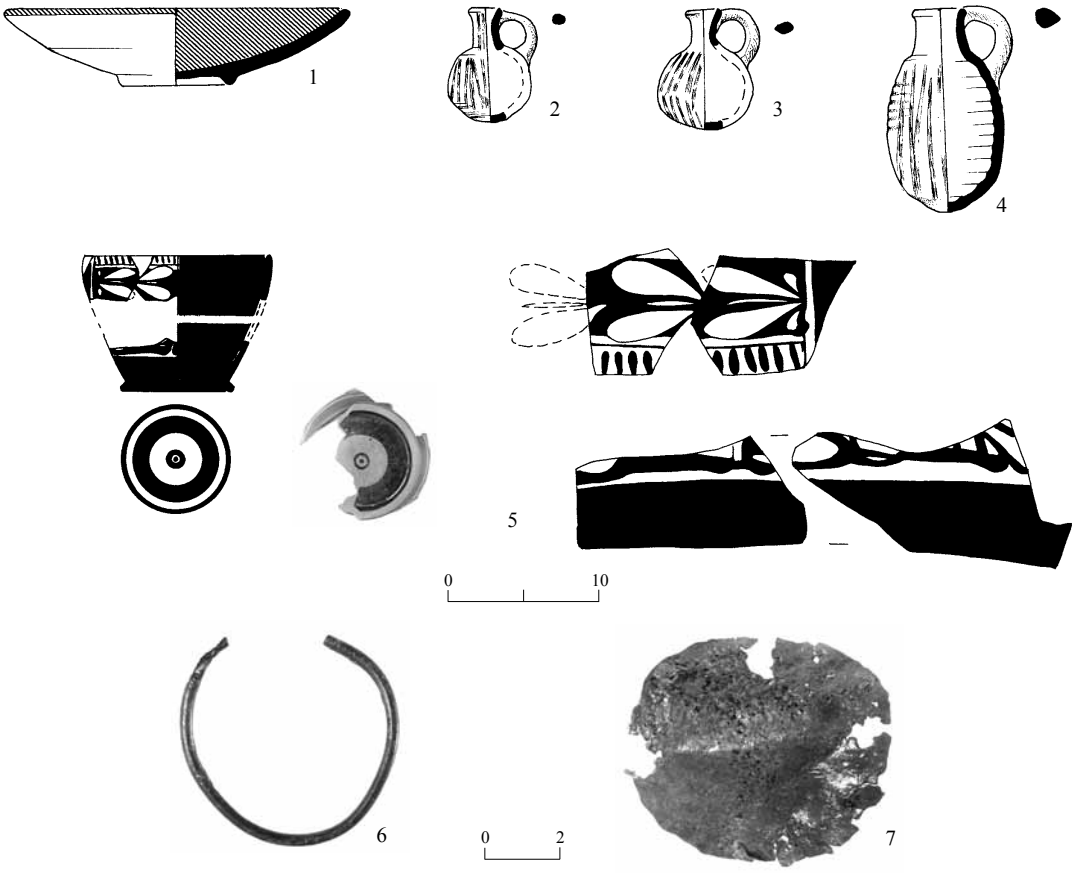

איור 13. הממצא ממערת קבורה 3.

מס׳	החפץ	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות	תאריך (לפסה״נ)
1	קערה	1251	618	טין חום, גריסים אדומים ולבנים, חצצים לבנים, חיפוי אדום בפנים ועל השפה	נגבי תש״ל: ציור 9:3 Tufnell 1953: Pl. 80:61 Zimhoni 1990: Fig. 3:7, 10	המאות הח׳–הז׳
2	פכית	1254	620	טין אפור, גריסים לבנים קטנים, מרוק לא סדור	נגבי תש״ל: ציור 4:8 Tufnell 1953:303 Borowski 1994: Fig. 3:12	המאות הח׳–הז׳
3	פכית	1253	620	טין אפור, גריסים לבנים קטנים, חיפוי שחור ומרוק אנכי	נגבי תש״ל: ציור 4:9 Borowski 1994: Fig. 3:12	המאות הח׳–הז׳
4	פכית	1252	618	טין חום–אדום, גריסים לבנים קטנים, מרוק אנכי	Zimhoni 1990: Fig. 6:9	המאה הח׳
5	קערה	211	601	טין ורוד, חיפוי שחור מבריק	Crowfoot, Crowfoot and Kenyon 1957: Fig. 44:14 Bennett and Blakely 1989: Fig. 83:51	350–400
6	צמיד	1234	601	ברונזה		
7	דיסקית	1199	601	ברונזה		

מערת קבורה 4 (תכנית 4; איור 2). המערה ממוקמת במערב הגבעה. זהו קבר פיר חצוב שפתחו אינו רגולרי (1.3 × 2.2 מ׳, עומק הפיר 1.4 מ׳). חדר הקבורה מוארך ואינו רגולרי (2.6 × 5.0 מ׳, גובה מרבי 1.9 מ׳). הדפנות שבורות בחלקן בגלל בליית הסלע, ובקרקעית המערה נמצאו אבני גוויל רבות, אולי מילוי מכוון. שורה של אבני גוויל ואבנים מסותתות גס (L1504) הונחה צמוד לדופן הצפונית, בכיוון מזרח–מערב.

זוהו שני שלבי שימוש. בשלב הראשון הותקן קבר הפיר, וברצפתו נטמנו שלושה נקברים: בפינה הצפונית־המזרחית (L1505), ליד הדופן המזרחית (L1506) ומדרום לפיר (L654). בממצא משלב זה כלי חרס וחפצי מתכת (איור 14). בשלב השני, לאחר שרצפת המערה כוסתה בשכבת גיר שכיסתה את הקברים, שימשה המערה מחסן לגתות 15 ו־16 (להלן); נמצאו קנקן מהתקופה הביזנטית (איור 30:1) ושבר מבצרה מברזל (לא אויר).

על סמך הממצא נראה, שהמערה שימשה לקבורה במאה הח׳ – סוף המאה הז׳ או ראשית המאה הו׳ לפסה״נ.

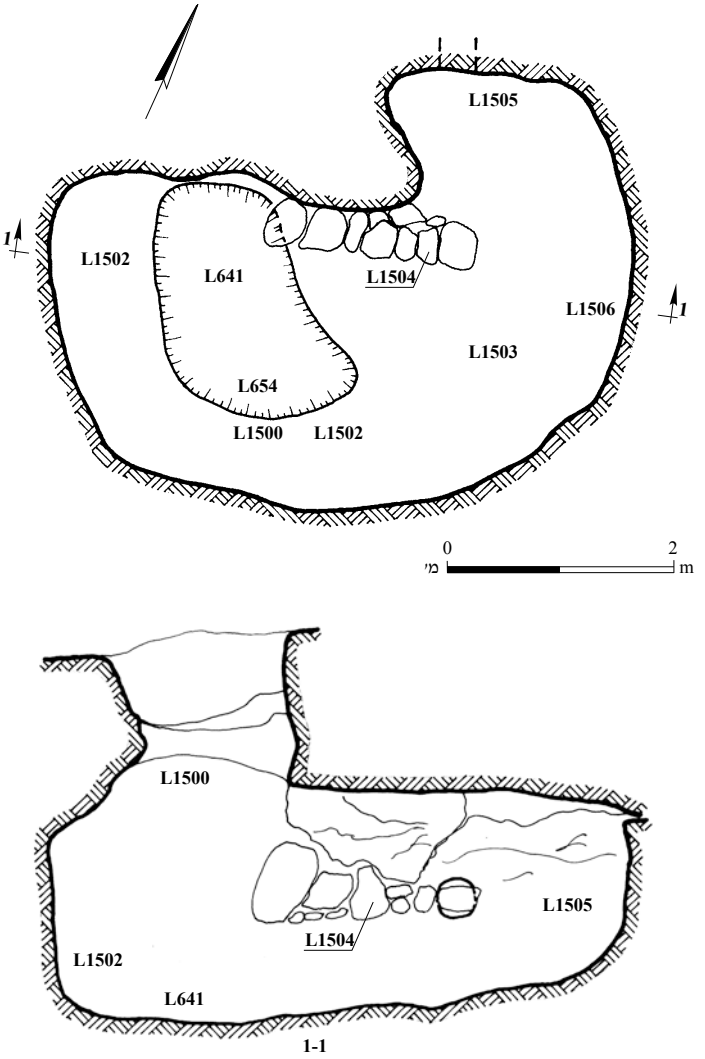

תכנית 4. מערת קבורה 4: תכנית וחתך.

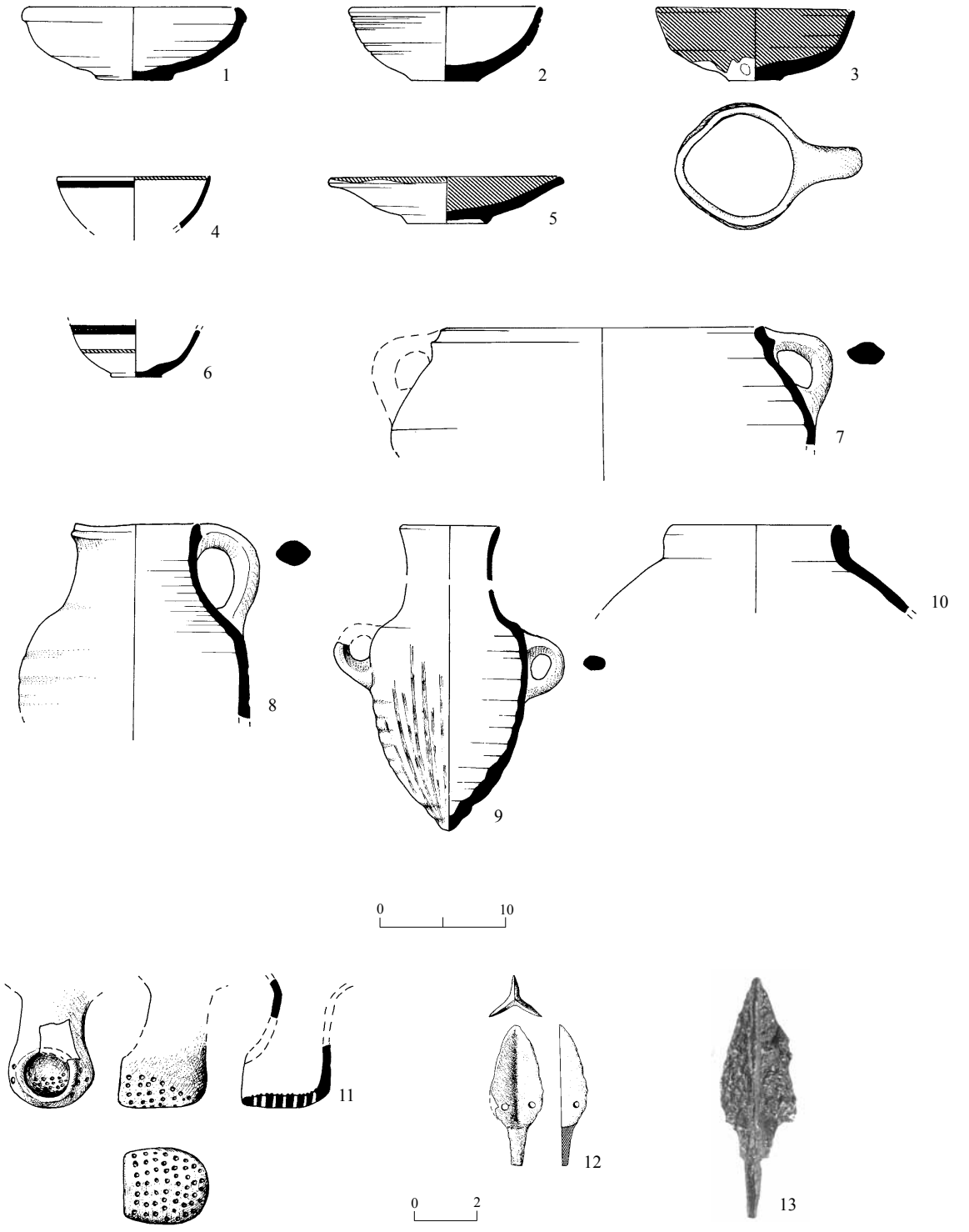

איור 14. הממצא ממערת קבורה 4.

איור 14

מס׳	הממצא	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות	תאריך (לפסה״נ)
1	קערה	4616	1503	טין חום–צהוב, גריסים לבנים ושחורים קטנים וגדולים	Tufnell 1953: Pl. 80:75 Zimhoni 1990: Fig. 3:18	המאה הח׳
2	קערה	4613	1506	טין חום, גריסים לבנים, אפורים, אדומים ושחורים קטנים וגדולים	Mazar and Mazar 1989: Pl. 2:15, 24	המאה הח׳
3	קערה	4612/1	1503	טין חום–ורוד, גריסים לבנים, אדומים ואפורים, חיפוי אדום בפנים ובחוץ	Borowski 1994: Fig. 4:2 Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pl. 54:6	המאות הח׳–הז׳
4	קערה East Greek	4620/1	1506	טין חום בהיר, גריסים לבנים קטנים, עיטור אדום על השפה, פסים אדומים ושחורים על הדופן	Stern 1995: Fig. 2.26a:55 Fantalkin 2001: Fig. 28:1	המאה הז׳
5	קערה	4615	1504	טין חום, גריסים שחורים ולבנים קטנים וגדולים, חיפוי בפנים ועל השפה	Tufnell 1953: Pl. 98:560 Zimhoni 1990: Fig. 3:10	המאה הח׳
6	קערה East Greek	4620/2	1504	טין חום בהיר, גריסים לבנים קטנים, עיטור אדום על השפה, פסים אדומים ושחורים על הדופן	Stern 1995: Fig. 2.26a:59 Fantalkin 2001: Fig. 28:1	המאה הז׳
7	סיר בישול	4610	1502	טין חום, גריסים לבנים ושחורים גדולים, מעט מיקה	Mazar and Panitz-Cohen 2001:83–84, Figs. 80:20; 89:11 Zimhoni 2005: Fig. 26.21:9	המאות הט׳–הח׳
8	פך	1894/1	641	טין חום בהיר, גריסים לבנים ושחורים, חצצים אפורים	Aharoni 1975: Pl. 47:21 Borowski 1994: Fig. 2:10	המאות הח׳–הז׳
9	קנקנית	4613/2	1506	טין חום–אדום, גריסים לבנים ושחורים קטנים וגדולים, חיפוי אדום ומרוק אנכי	Aharoni 1975: Pl. 45:18 Mazar 1985: Fig. 30:9 Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pl. 22:12	המאות הח׳–הז׳
10	קנקן	1293	641	טין חום, גריסים לבנים גדולים וקטנים	Zimhoni 2005: Figs. 26.41:2; 26.44:1 Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pl. 45:2	המאות הח׳–הז׳
11	מסננת	4621	1506	טין חום בהיר, גריסים לבנים ושחורים קטנים וגדולים	שטרן תשל״ג: לוח 34:8	התקופה הפרסית
12	ראש חנית	1807	654	ברונזה	Stern 1982:155–156: No. 263	התקופה הפרסית
13	ראש חץ	4602	1506	ברונזה	Stern 1982:155–156: No. 266	התקופה הפרסית

מערת קבורה 5 (תכנית 5; איור 2). המערה נתגלתה פתוחה ושדודה. חדר הקבורה מעוגל ורצפתו משופעת (L197; 1.75 × 2.50 מ׳, גובה 0.8 מ׳). צירו מזרח–מערב, ולו מבוא מדורג (L189; 0.6 × 2.9 מ׳) בציר צפון־מערב–דרום־מזרח. משני צדי המבוא חצובות מגרעות. לפני הפתח המלבני שבקצה גרם המדרגות היה משטח מיושר (0.90 × 1.25 מ׳).

בממצא כלי חרס משלהי התקופה ההלניסטית ומהתקופה הרומית הקדומה (לא אוירו), שהיו מעורבים בסחף שחדר פנימה (L197). המבוא המדורג והמשופע אופייני לקברים מהמאה הד׳ לפסה״נ, המכונים ״קברי פיר מדורג״ (שטרן תשל״ג:79–86, ציור 97). שני קברים דומים נתגלו בפלמחים, ותוארכו לשלהי תקופת הברזל ולתקופה הפרסית (זינגר־אביץ ולוי תשנ״ה:1–7).

מערת קבורה 6 (איור 2). המערה ממוקמת על הרכס שבמרכז הגבעה. תכניתה אינה ברורה עקב התמוטטות; לאחר פינוי המפולת בעזרת כלי מכני נחשפה מערה טבעית שרצפתה פולסה. נמצאו שני פרטים, ולצדם כלי חרס מתקופת הברזל (לא אוירו).

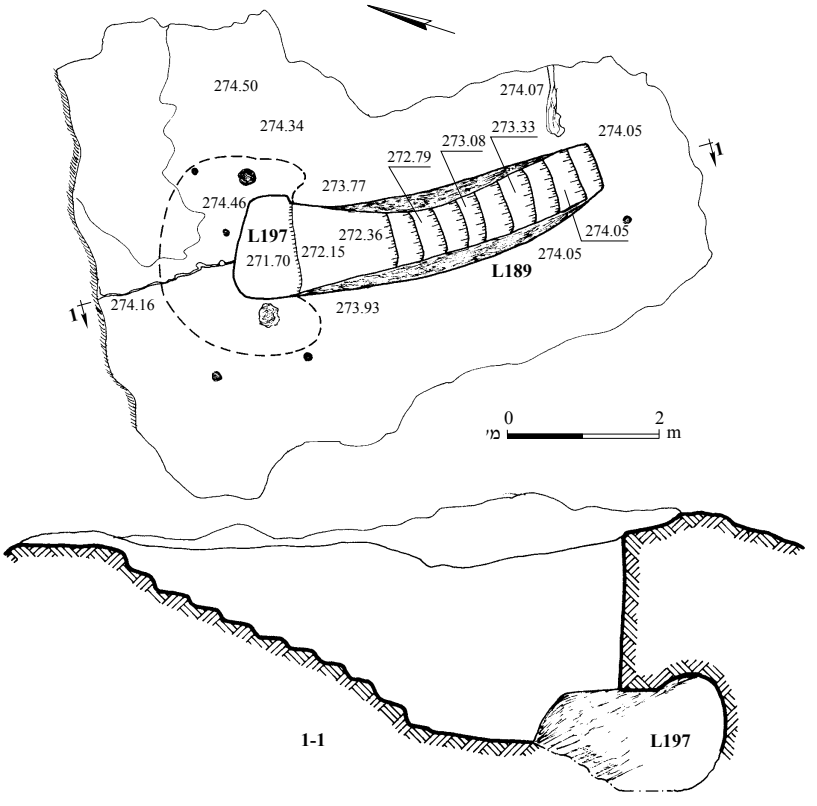

תכנית 5. מערת קבורה 5: תכנית וחתך.

מערות קבורה 7/1 ו־7/2 (תכנית 6; איור 2). מערה 7/1 נמצאה חסומה באדמת סחף ובאבנים רבות. הייתה זו כנראה מערה טבעית שהותאמה לקבורה; היא לא נחפרה בשלמותה מחשש למפולות (L1101; מידות משוערות 2.1 × 2.5 מ׳, גובה 2 מ׳). גרם בן שש מדרגות חצובות (L192) הוביל אל המערה מצפון והתחבר אל פתח קשות (0.5 × 0.6 מ׳, גובה 1 מ׳). פיר (1.75 מ׳ עומק), שתחילתו בקצה רחבה (0.75 × 1.80 מ׳), יורד ממזרח למערה 7/2 (L1110), ומסתיים במדרגה חצובה שבסופה פתח מלבני. רצפת המערה פולסה, ובדופנה המזרחית הותקנה אצטבה (L212; 0.5 מ׳ שלחה) שנהרסה בחלקה עקב חציבת הפיר.

בשלב הראשון, בתקופת הברזל, שימשו שתי המערות יחד לקבורה מטיפוס האצטבות; פתח המערה היה בצפון, והאצטבה שייכת לשלב זה. בשלב השני נחצב הפיר שהתחבר למערה 7/1 ממזרח ופגע באצטבה, ואולי גם בחלקים נוספים. מערת הקבורה פונתה מממצאיה, ומערה 7/2 הוסבה למחסן ששימש את גת 14 הסמוכה (להלן). במערה נתגלו 50 שברי כלי חרס: רובם מהתקופה הרומית הקדומה ומיעוטם מהתקופות הברזל והביזנטית (לא אוירו).

קבר 8 (תכנית 7; איור 2). הקבר נמצא ממערב למערת קבורה 3. הוא נחצב בתוך שקע טבעי, סגלגל (L1005; 1.0 × 1.9 מ׳, גובה 1.2 מ׳), ובמרכזו הותקן פיר (L1002; 0.9 × 1.3 מ׳, עומק 1.4 מ׳) שבקצהו שתי מדרגות. במזרח חדר הקבורה נחצבה גומה (0.3 × 0.4 מ׳, עומק 0.15 מ׳), ובדרומו —

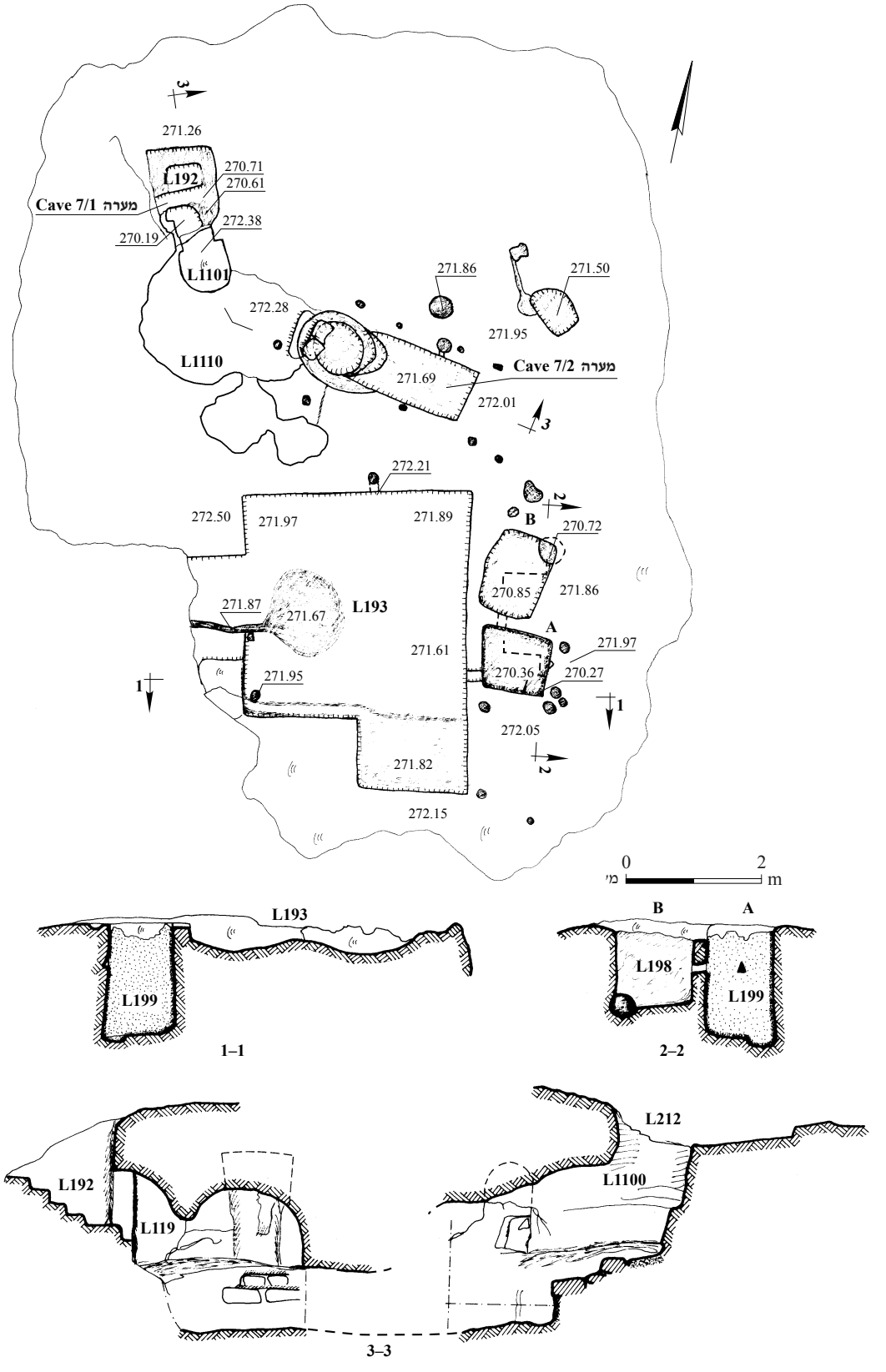

תכנית 6. מערות קבורה 7/1, 7/2: תכנית וחתכים.

אצטבה (L1006). הקבר נתגלה שדוד וריק מכל ממצא. בהנחה שהגומה שימשה בור ליקוט והאצטבה לקבורה, תאריכו המשוער של הקבר הוא למן תקופת הברזל עד התקופה ההלניסטית.

מערת קבורה 9 (תכנית 8; איורים 2, 15). המערה, וכן מערות 10 ו־11 שמדרום לה, ממוקמות בשיפוליה המזרחיים של הגבעה. בקדמת המערה חצר מלבנית (2.2 × 2.7 מ׳), החצובה בשיפוע ממערב למזרח. בקצה המזרחי של החצר נחצבה מדרגה המובילה למבוא רבוע, משופע אף הוא, בחזית הפתח (1 × 1 מ׳; תכנית 8: חתך 4–4). המבוא, שנמשך גם מעבר לסף, מסתיים בשלוש מדרגות המובילות אל חדר קבורה רבוע (L566a; 2.4 × 2.4 מ׳).

במרכז חדר הקבורה חצוב בור עמידה רדוד (0.25 מ׳ עומק), ובדופנותיו — תשעה כוכים (1–9; כ־2 מ׳ אורך ממוצע); כוך 5 הוארך מעט לדרום, אולי לשם הנחת גלוסקמה, ולכוך 3 הוסף כוך בניצב. כוכים 1 ו־9 שונים מהיתר בגודלם (1.0 × 1.7 מ׳), בצורתם ובמפלסם הנמוך, ובכך שלפני פתחיהם נחצבה מהמורה רדודה; אפשר שזו תוספת מאוחרת.

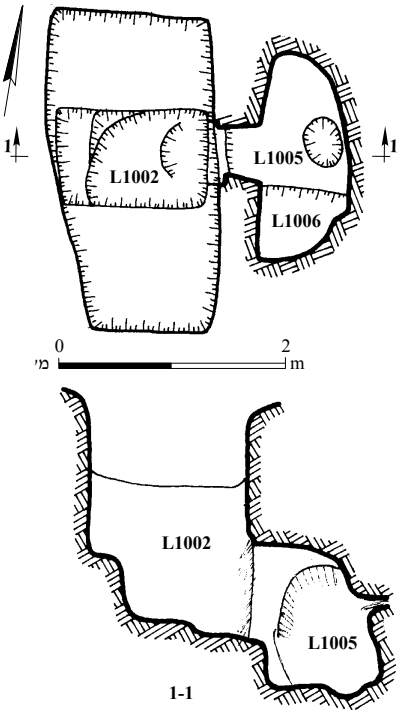

תכנית 7. קבר 8: תכנית וחתך.

איור 15. מערת קבורה 9, מבט למזרח.

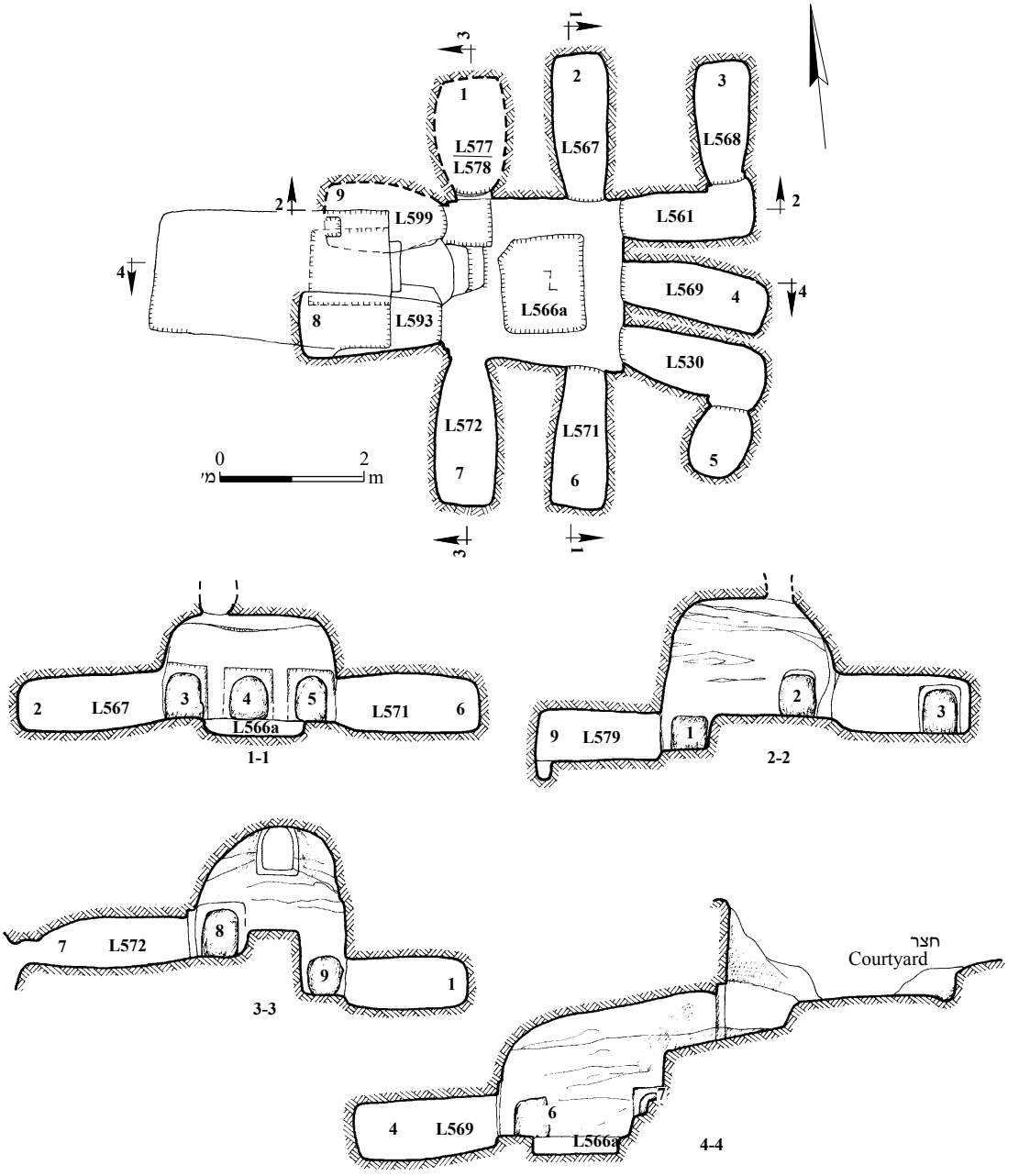

תכנית 8. מערת קבורה 9: תכנית וחתכים.

מערות 9–11 הן מימי הבית השני. הן נשדדו, ובכוך 7 של מערה 9 נפרץ פתח שהתחבר לאחד הכוכים של מערה 10. על סמך בקבוק זכוכית שנתגלה בכוך 9 (איור 16) נראה, שכוכים 1 ו־9 נוספו בין סוף המאה הא׳ לאמצע המאה הג׳ לסה״נ. במערה נתגלו עצמותיהם של שמונה פרטים וכ־40 שברי כלי חרס, רובם אינם אינדיקטיביים, משלהי התקופה ההלניסטית ומהתקופה הרומית הקדומה (לא אוירו).

מערת קבורה 10 (תכנית 9; איור 2). למערה חצר מלבנית, המשותפת גם למערה 11 (להלן). פתח קטן מדרום הוליך לחדר קבורה רבוע (L1003; 2.5 × 2.8 מ׳), שבמרכזו חצוב בור עמידה מלבני (0.2 מ׳ עומק), ובדופנותיו שבעה כוכים: חמישה מהם מלבניים (כ־2 מ׳ אורך, 0.7 מ׳ רוחב), אחד (1) סגלגל (1.25 מ׳ אורך) ואחד (7) רבוע וקטן (0.75 × 0.75 מ׳).

עצמותיהם של חמישה נפטרים נמצאו במערה. הממצא היה מועט בשל שוד, ורובו נתגלה בבור העמידה, בכוך 2 ובחצר: סיר בישול (איור 17), שברי נרות מקורצפים ונרות דיסקוס, ושברי קנקנים ופכיות (לא אוירו). על סמך הממצא יש לתארך את המערה למאות הב׳–הג׳ לסה״נ.

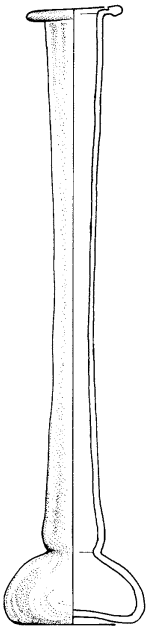

0 2

איור 16. בקבוק זכוכית ממערת קבורה 9.

סל	לוקוס	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
1570	569	זכוכית כחולה–ירוקה	בר״ג תש״ל: 209–218, טיפוס 21 Winter 1996a:96–98, Figs. 5.3–5.4	סוף המאה הא׳ – אמצע המאה הג׳

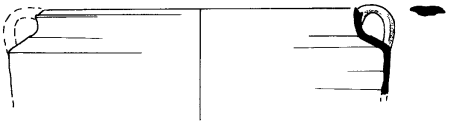

0 10

איור 17. סיר בישול ממערת קבורה 10.

סל	לוקוס	תיאור	הקבלות	תאריך
1526	1089	טין כתום, גריסים וחצצים לבנים	Ben-Arieh and Coen-Uzzielli 1996: Fig. 4.3:10	המאה הא׳ לפסה״נ – המאה הא׳ לסה״נ

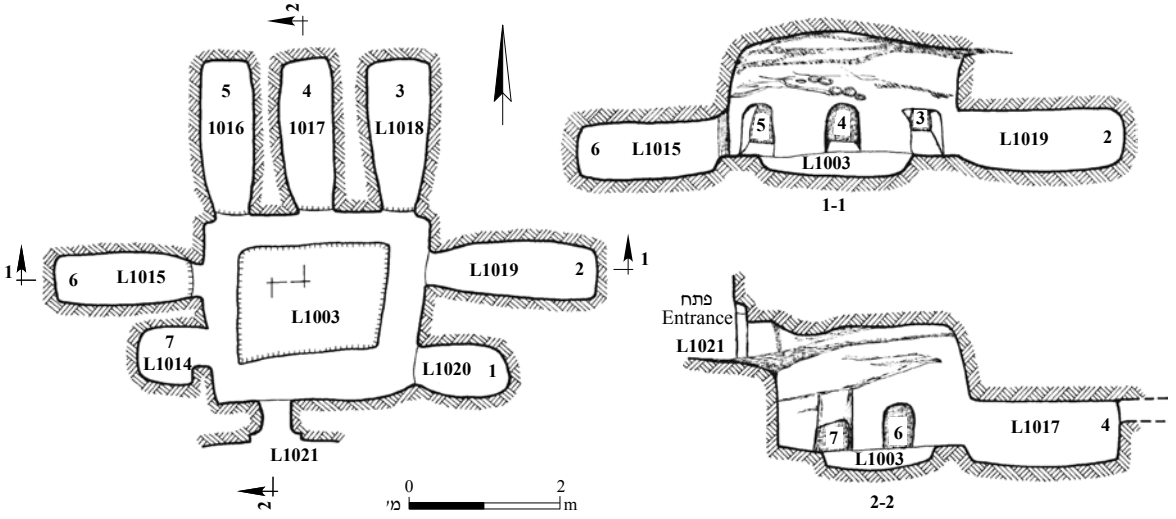

תכנית 9. מערת קבורה 10: תכנית וחתכים.

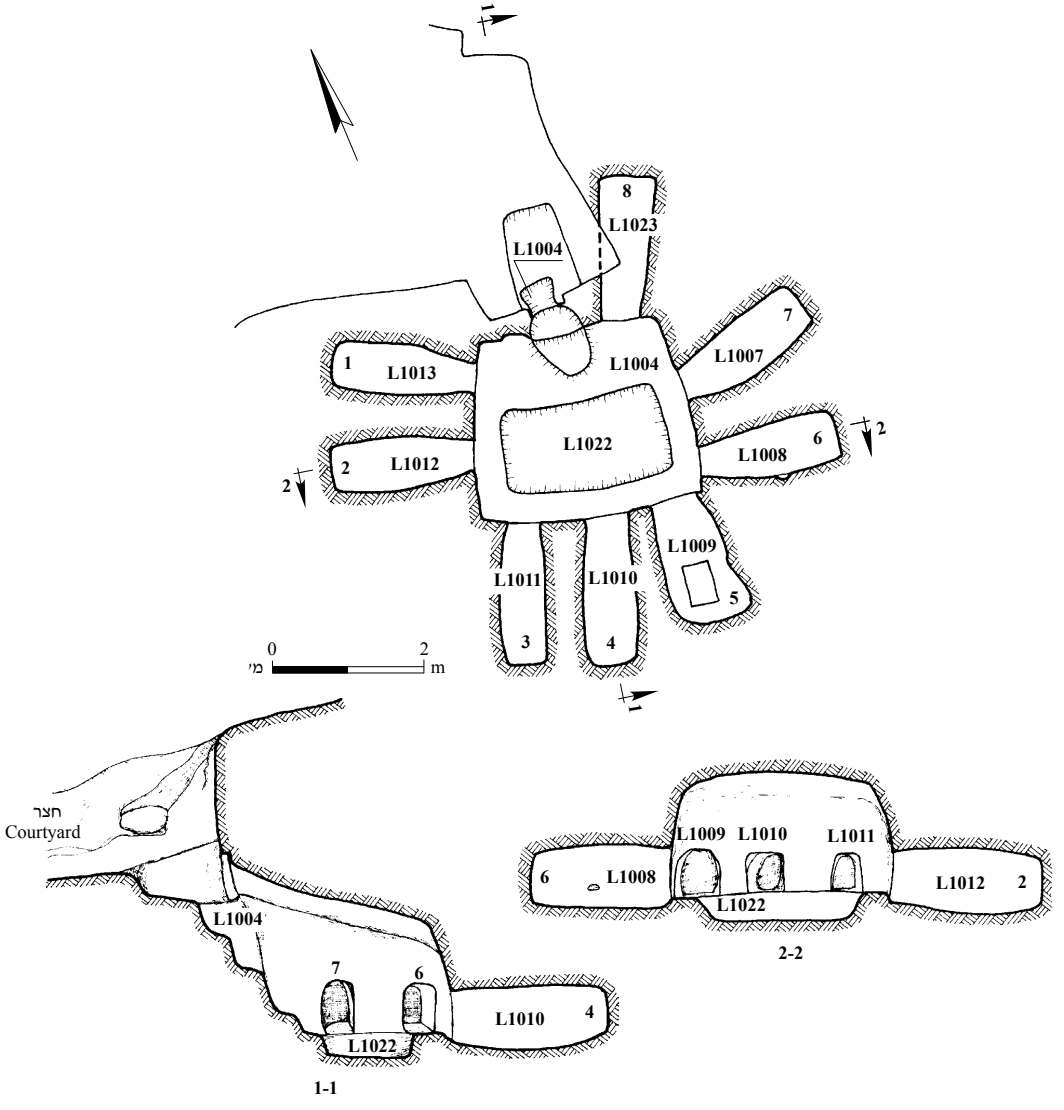

תכנית 10. מערה קבורה 11: תכנית וחתכים.

מערה קבורה 11 (תכנית 10; איור 2). ארבע מדרגות משופעות הוליכו אל פתח הכניסה של המערה. במרכז חדר הקבורה (L1004; 2.5 × 2.8 מ׳, גובה 2 מ׳) נחצב בור עמידה מלבני (L1022; עומק 0.25 מ׳), ובארבע דופנותיו — שמונה כוכים (1–8; כ־2 מ׳ אורך, למעט כוך 5 שאורכו 1.65 מ׳). בכוך 5 נתגלתה גלוסקמה באתרה (0.48 מ׳ אורך, 0.22 מ׳ רוחב, 0.24 מ׳ גובה; איור 18). עיטור הגלוסקמה נעשה בחריתה רדודה. החזית חולקה לשני ספינים, ובמרכז כל אחד ורדה בת שישה עלים, תחומה בעיגול כפול, וביניהם ובתוכם עיגול. העיטור נתון בתוך מסגרת שאינה אחידה: בצדה העליון היא רחבה ובתוכה זוגות קווים, ואילו בשלושת הצדדים האחרים היא צרה ובתוכה דגם סכסך. בין הספינים מפריד עיטור שהוא שילוב של שתי המסגרות. עיטור ורדה בתוך מסגרת מופיע גם בשתי הדפנות הקצרות. לגלוסקמה ארבע רגליים קטנות ומכסה קמור שלו שתי ידיות. בתוך הגלוסקמה נקבר ילד שגילו 0–4 שנים. במערה נמצאו עצמותיהם של שמונה פריטים. עקב שוד, הממצא היה דל: כ־20 שברי כלי חרס, ובהם סירי בישול וקנקנים (איור 19).

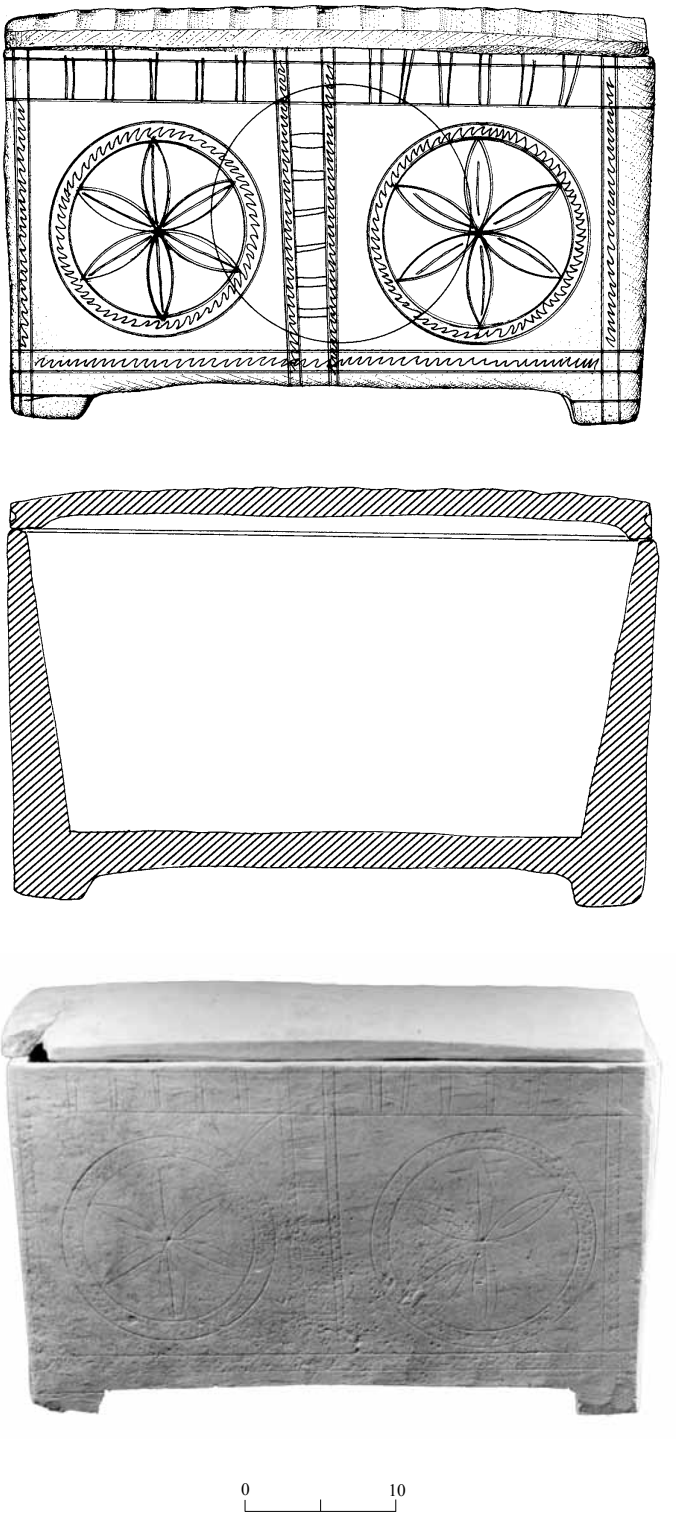

איור 18. גלוסקמה ממערת קבורה 11.

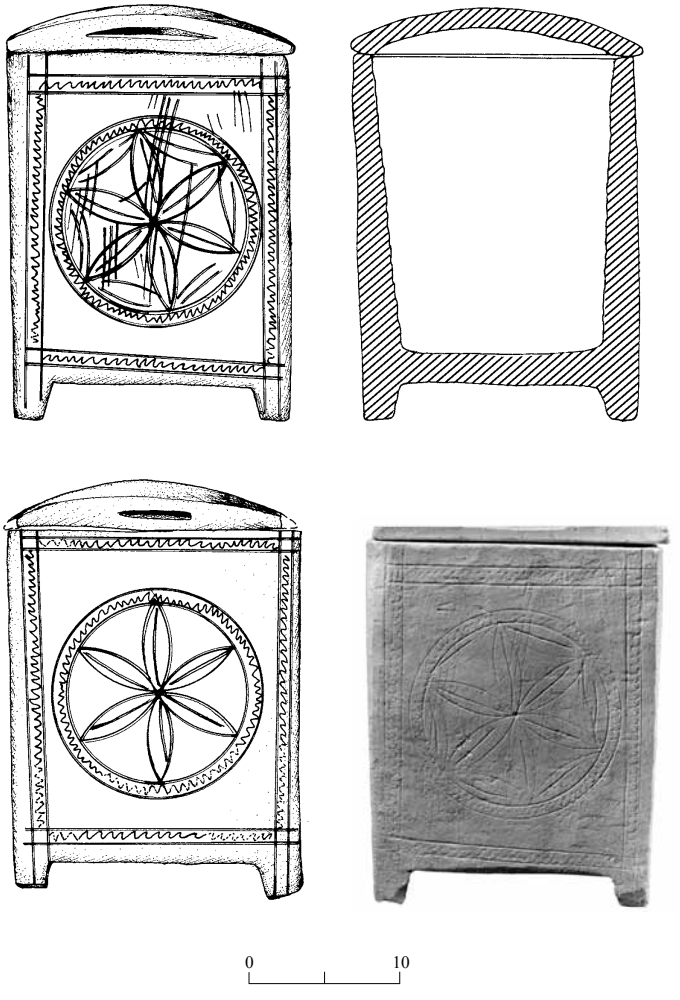

איור 18. (המשך)

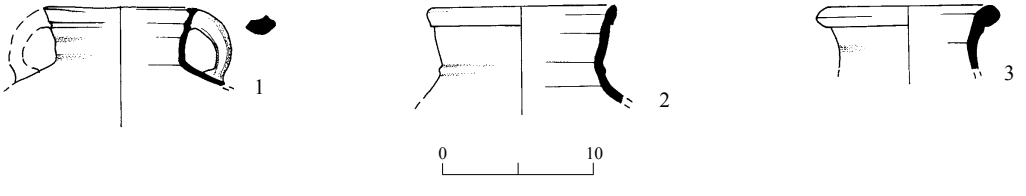

איור 19. כלי החרס ממערת קבורה 11.

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות	תאריך
1	סיר בישול	1511	1004	טין כתום–אדום, גריסים לבנים זעירים	בר־נתן תשמ״ח: לוח 23:1, 2 Bar-Nathan 2002: Pl. 26:487	המאה הא׳ לסה״נ
2	קנקן	1540/1	1021	טין כתום, גריסים לבנים ושחורים קטנים	Bar-Nathan 1981: Pl. 3:14 Bar-Nathan 2002: Pl. 24:404	המאה הא׳ לסה״נ
3	קנקן	1540/2	1021	טין חום בהיר, גריסים לבנים קטנים וגדולים	Bar-Nathan 1981: Pls. 3:19; 9:2 Bar-Nathan 2002: Pl. 24:418	המאה הא׳ לסה״נ

מערת קבורה 12 (תכנית 11; איור 2). המערה נמצאת ממערב למערכת קבורה 1 ובקרבת מחצבה. למערה חצר רבועה (L1300; 3 × 3 מ׳), בפינתה הצפונית־המזרחית הושאר גוש אבן ששימש מדרגה. כבש משופע (L1301) הוביל אל חדר קבורה רבוע (L1302; 2.8 × 3.0 מ׳, גובה 2 מ׳) שלו בור עמידה חצוב וסביבו ארבע אצטבות (0.6–1.0 מ׳ שִלחן). אבן מלבנית (0.6 × 0.7 מ׳) שימשה לסגירת פתחו. במערה לא נמצאו עצמות, והממצא כלל שברי גוף קטנים של כלי חרס מהתקופות ההלניסטית והרומית (לא אוירו). הקבורה באצטבות אופיינית לימי הבית הראשון, אך נהגה גם בימי הבית השני לפני הופעת הכוכים במאה הב׳ לפסה״נ (קלונר תש״ם:239–240).

מערות 13/1 ו־13/2 (תכנית 12; איור 2). שתי המערות נתגלו בצפון־מזרח הגבעה. בעת חציבתן נהרסו חלק ממשטח הדריכה ובור האיגום של גת 13 (להלן). אף שפתחיהן היו סגורים באבן גולל הן נמצאו שדודות. לאחר שמערות הקבורה יצאו מכלל שימוש נבנתה גדרה (L211), בכיוון צפון–דרום, שחסמה את גרם המדרגות שהוביל אל החצר שלהן. בעת פינוי אבני הגדרה נתגלה מטבע שתוארך לימי קונסטנטיוס הב׳, 351–361 לסה״נ (ר׳ ביכובסקי, להלן: מס׳ 2). אל החצר הרבועה, המשותפת לשתי המערות (L174; 4.5 × 4.5 מ׳), הובילו ממזרח תשע מדרגות חצובות, שנמצאו שחוקות (5.5 מ׳ אורך גרם המדרגות). בדופנותיה הצפונית והמערבית של החצר נחצבו שתי המערות, ועל רצפתה נתגלו כלי חרס רבים, מנופצים, ובהם סירי בישול וקנקנים (איור 20:7–10) ונר צבוט (לא אויר).

למערה 13/1, הצפונית, פתח מלבני (1.2 × 1.3 מ׳) שהוביל לחדר קבורה (L1215). חלקה הצפוני לא נחפר עקב התמוטטות התקרה (מידות חלקיות 3.5 × 3.0 מ׳). במרכז חדר הקבורה נחצב בור עמידה (L1212; 0.4 מ׳ עומק), שרק חלקו הדרומי נחשף. בדופנו המערבית נחצבו שלושה כוכים (מס׳ 1–3), ובפינה הצפונית־המזרחית — כוך נוסף; הכוכים אינם אחידים. בקצה הצפוני של חדר הקבורה נתגלו אבנים שטוחות ששימשו לסגירת הכוכים.

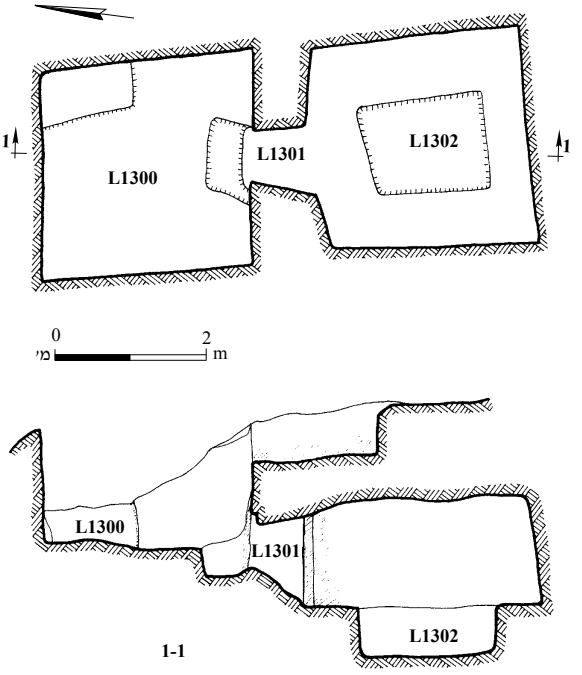

תכנית 11. מערת קבורה 12: תכנית וחתך.

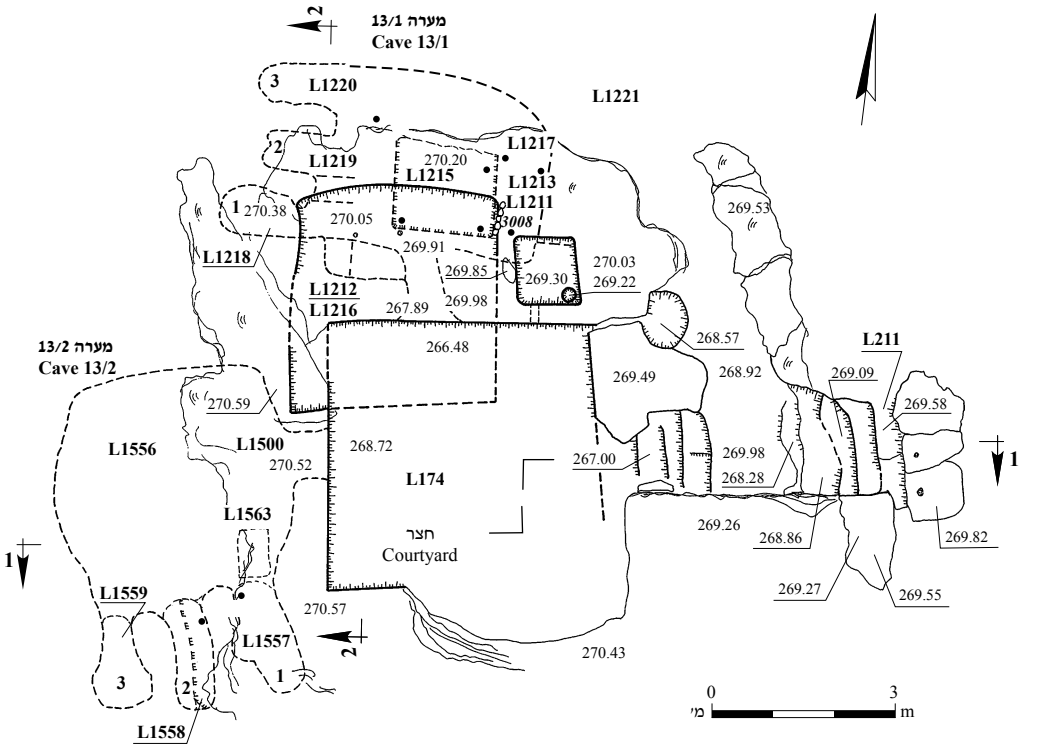

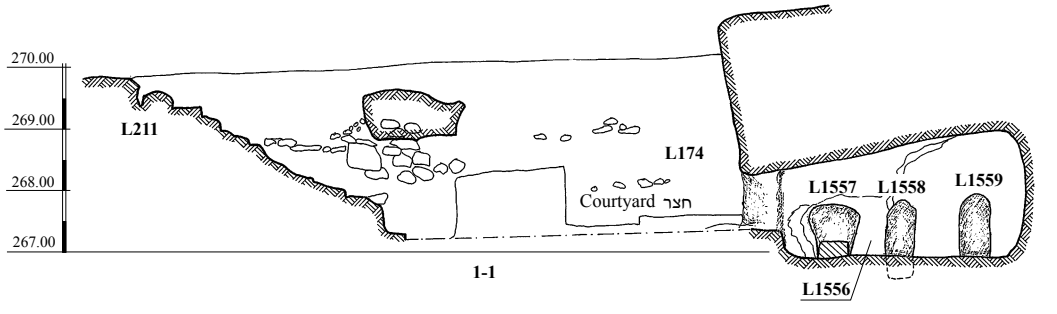

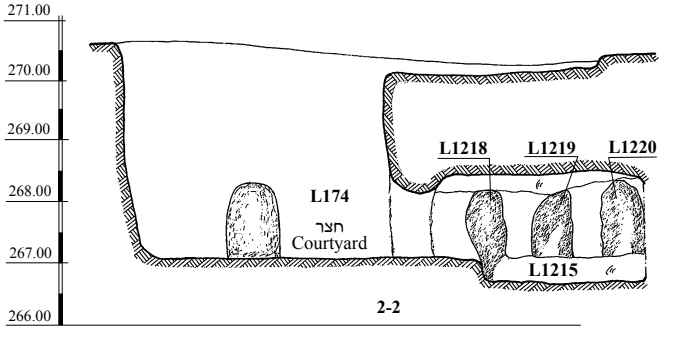

תכנית 12. מערות קבורה 13/1 ו־13/2 וגת 13: תכנית וחתכים.

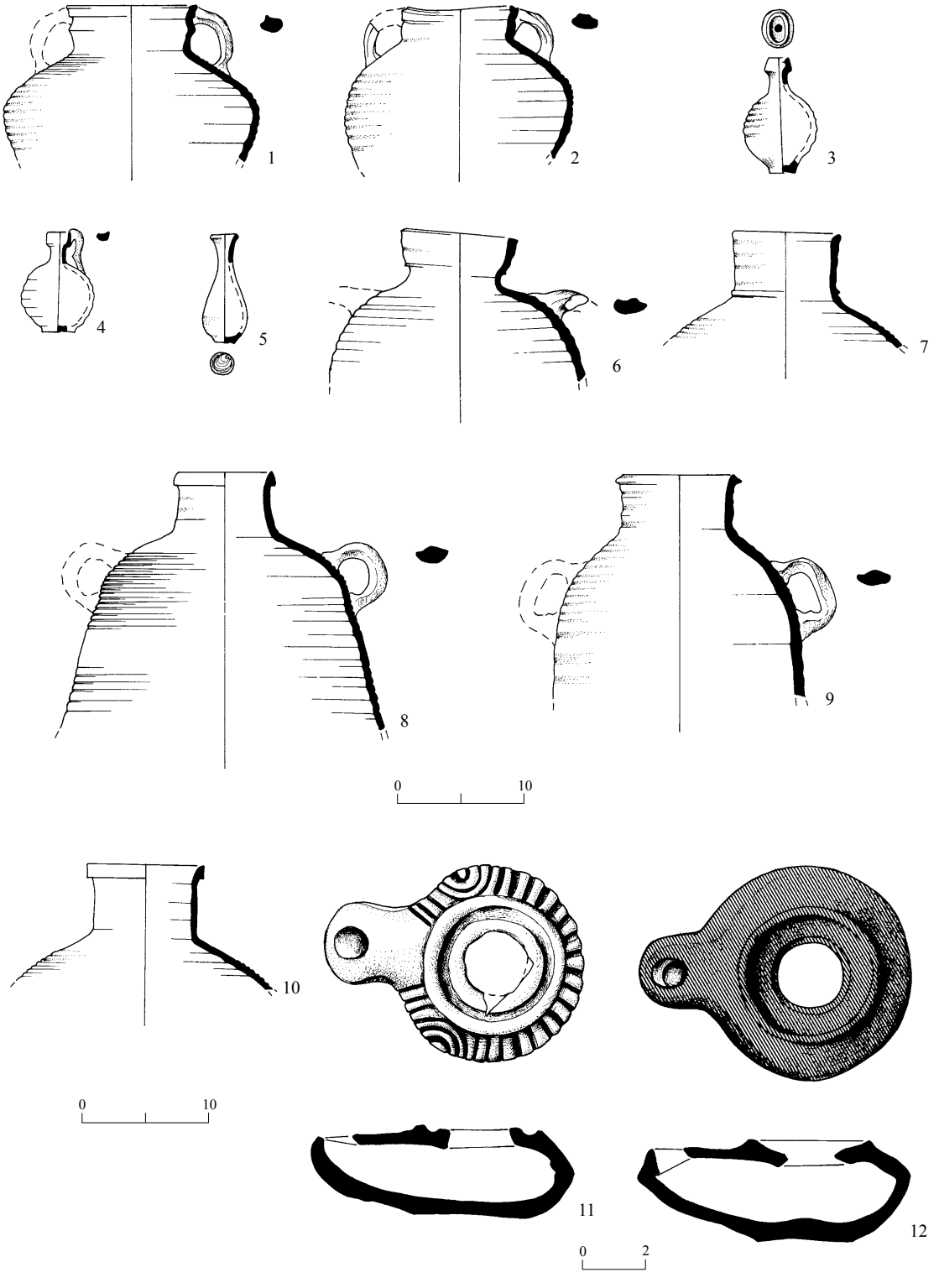

איור 20. כלי החרס ממערות קבורה 13/1, 13/2.

איור 20

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות	תאריך
1	סיר בישול	2224/1	201	טין חום–אדום, גריסים לבנים קטנים	וקסלר־בדולח תשנ״ח[א]: איור 4:37 Bar-Nathan 1981: Pl. 5:10 Bar-Nathan 2002: Pl. 26:487	המאה הא׳ לפסה״נ – המאה הא׳ לסה״נ
2	סיר בישול	2224/2	201	טין חום כהה, ליבה אפורה, גריסים לבנים קטנים	Ben-Arieh and Coen-Uzzielli 1996: Fig. 4.3:3	המאה הא׳ לפסה״נ – המאה הא׳ לסה״נ
3	פכית	3070	1216	טין חום–ורוד, גריסים לבנים ושחורים קטנים	וקסלר־בדולח תשנ״ח[ב]: איור 12:33 Bar-Nathan 2002: Pl. 25:448	המאה הא׳ לפסה״נ – המאה הא׳ לסה״נ
4	פכית	3028	1221	טין חום בהיר, גריסים לבנים קטנים וגדולים	Bar-Nathan 2002: Pl. 10:86	המאה הא׳ לפסה״נ
5	בקבוק	3022	1216	טין חום, גריסים לבנים קטנים וגדולים	גרינהוט תשנ״ח: איור 8:3 וקסלר־בדולח תשנ״ח[ב]: איור 9:33–11 Bar-Nathan 2002: Pl. 26:452, 453	המאה הא׳ לפסה״נ – המאה הא׳ לסה״נ
6	קנקן	3015	1221	טין חום בהיר, נצרף לירוק–חום, גריסים לבנים, שחורים ואדומים קטנים, צריפה מתכתית	וקסלר־בדולח תשנ״ח[ב]: איור 2:34 Bar-Nathan 1981: Pl. 3:12	המאה הא׳ לפסה״נ – המאה הא׳ לסה״נ
7	קנקן	2257	174	טין אדום בהיר, ליבה אפורה, גריסים לבנים קטנים	Ben-Arieh and Coen-Uzzielli 1996: Fig. 4.5:12 Bar-Nathan 1981: Pl. 3:12	המאה הא׳ לפסה״נ – המאה הא׳ לסה״נ
8	קנקן	2047/2	174	טין חום, ליבה אפורה, גריסים לבנים, שחורים ואדומים קטנים, צריפה מתכתית	בר־נתן תשמ״ח: לוח 1:13 Bar-Nathan 1981: Pl. 3:5 Bar-Nathan 2002: Pl. 24:413	המאה הא׳ לפסה״נ – המאה הא׳ לסה״נ
9	קנקן	2047/1	174	טין חום בהיר, ליבה אפורה, גריסים אדומים ולבנים קטנים	Ben-Arieh and Coen-Uzzielli 1996: Fig. 4.5:11 Bar-Nathan 1981: Pl. 3:5	המאה הא׳ לפסה״נ – המאה הא׳ לסה״נ
10	קנקן	2050	174	טין כתום, ליבה אפורה, גריסים וחצצים לבנים, צריפה מתכתית	בר־נתן תשמ״ח: לוח 1:6 Bar-Nathan 1981: Pl. 3:5 Bar-Nathan 2002: Pl. 24:418	המאה הא׳ לפסה״נ – המאה הא׳ לסה״נ
11	נר	3031	1216	טין כתום, גריסים לבנים ושחורים קטנים	Barag and Hershkovitz 1994: Fig. 2:7A, Class B.2II	המאות הב׳–הא׳ לפסה״נ
12	נר	3006	1210	טין חום בהיר, גריסים לבנים זעירים, חיפוי אדום–חום	בר־נתן תשמ״ח: לוח 27:6 Rosenthal and Sivan 1978: No. 327 Bar-Nathan 2002: Pl. 18:304	המאות הב׳–הא׳ לפסה״נ

ממזרח לפתח, בתוך חדר הקבורה, הונחה שורת אבני צור שתחמה פינה (L1211) ובה הונח נקבר, ראשו בדרום ורגליו בצפון. בתוך גולגלתו נמצא מטבע ברונזה מימי הקיסר גטה, 209–212 לסה״נ (ר׳ ביכובסקי, להלן: מס׳ 1). במערה נתגלו תשעה נפטרים, כלי חרס, נרות ומבצרה מברזל (איורים 20:1–6, 11, 12; 21:13, 15) וכלי זכוכית (לא אוירו) מהתקופות ההלניסטית והרומית הקדומה.

המערה שימשה לקבורה בשלושה פרקי זמן: בתקופה ההלניסטית הונחו הנקברים על רצפת המערה, כעדות הנרות (איור 20:11, 12) שנתגלו סמוך לדופן המזרחית; בתקופה הרומית הקדומה נחצבו בור העמידה והכוכים כפי שמעיד הממצא (איורים 20:1–6; 21:13); ובתקופה הרומית המאוחרת, ראשית המאה הג׳ לסה״נ, נטמן הנפטר שנמצא ליד הפתח, כעדות המטבע.

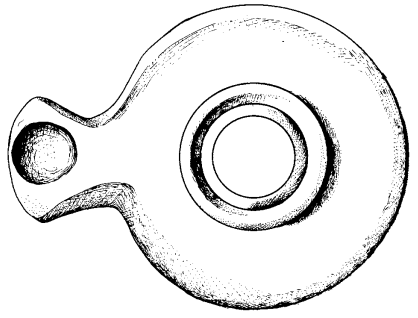

13

14

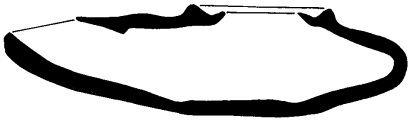

15

0 2

איור 21. הממצא ממערות קבורה 13/1, 13/2.

מס׳	הממצא	סל	לוקוס	תיאור	תאריך	הקבלות
13	נר	3021	1215	טין חום בהיר, גריסים לבנים ושחורים קטנים	סוף המאה הא׳ לפסה״נ או ראשית המאה הא׳ לסה״נ – אמצע המאה הב׳ לסה״נ	Barag and Hershkovitz 1994: Fig. 5:36, Type CII
14	נר	4921	1559	טין חום בהיר	סוף המאה הא׳ לפסה״נ או ראשית המאה הא׳ לסה״נ – אמצע המאה הב׳ לסה״נ	Barag and Hershkovitz 1994: Fig. 5:31, Type CI
15	מבצרה	4915	1215	ברזל		

למערה 13/2 פתח קשות (1.0 × 1.5 מ׳) שפנה למזרח. מדרגה הובילה לחדר קבורה רבוע (L1556; 4.5 × 4.8 מ׳) שדופנותיו הצפונית והמערבית ישרות. בדופן הדרומית נחצבו שלושה כוכים (2.0–2.3 × 0.7–0.9 מ׳) שנסגרו באבנים מלבניות; אחת נמצאה שכובה בכוך 1 (L1557) ושתיים בחדר הקבורה (L1556). עקב שוד, הממצא היה מועט. נמצאו 12 פריטים: אחד בכוך 1, לצד נר מקורצף (לא אויר); ארבעה בכוך 2, לצד פכית כישור (L1558; לא אוירה); חמישה בכוך 3, לצד נר מקורצף (L1559; איור 21:14); אחד בכוך 4; ואחד על רצפת המערה, מול הפתח.

מערת קבורה 14 (תכנית 13; איור 2). המערה נחשפה במדרונות הצפוניים־המזרחיים של הגבעה, מדרום למערות 13/1 ו־13/2. בחזיתה חצובים מבוא רבוע (L190; 2.2 × 2.2 מ׳) ומדרגה; פתחה רבוע ופונה לצפון. חדר הקבורה מעוגל (L1251; 3.4 × 3.5 מ׳, גובה מרבי 1.1 מ׳), רצפתו מפולסת ותקרתו נמוכה.

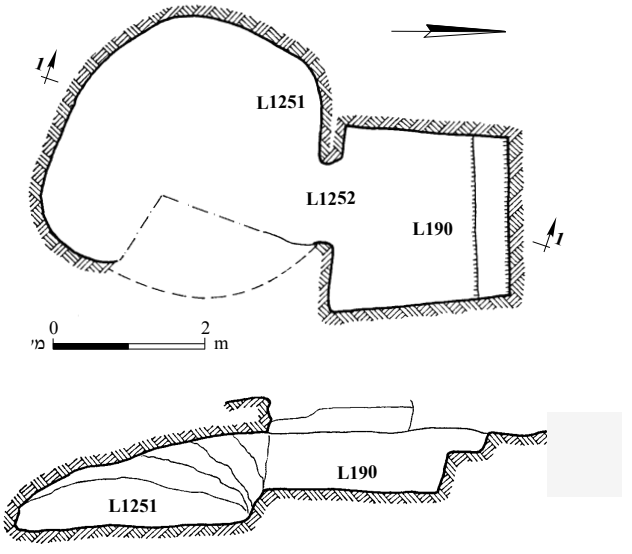

תכנית 13. מערת קבורה 14: תכנית וחתך.

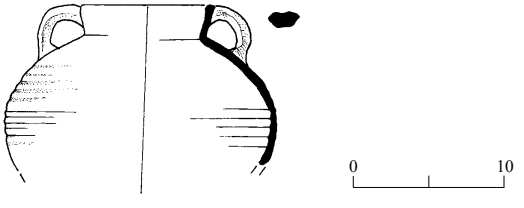

איור 22. סיר בישול ממערת קבורה 14.

סל	לוקוס	תיאור	הקבלות	תאריך
3310	1255	טין חום, גריסים לבנים ושחורים קטנים	Bar-Nathan 1981: Pl. 5:5	המאה הא׳ לפסה״נ – המאה הא׳ לסה״נ

גם מערה זו נשדדה; העצמות שנתגלו שייכות לפרט אחד, והממצא כלל כ־20 שברי כלי חרס: סיר בישול (איור 22), קנקנים ונרות מקורצפים (לא אוירו), אחד הנרות נמצא לצד הנפטר. את הקבורה במערה אפשר לתארך לסוף המאה הא׳ לפסה״נ – המאה הב׳ לסה״נ.

קבר דו־מקמר 15 (תכנית 14; איור 2; ר׳ גם איור 27, להלן). הקבר (0.5 × 1.8 מ׳, עומק 1.8 מ׳) חצוב במשטח הדריכה של גת 9 (להלן). יש לו שני מקמרים (A ו־B) בציר מזרח–מערב, שבכל אחד מהם שוקת אחת, ושוקת נוספת (C) בכיוון צפון–דרום (0.6 × 1.8 מ׳; עומק 0.45 מ׳). הקבר היה מכוסה במכסה תואם (תכנית 14: חתכים 1–1, 2–2). מקמרים A ו־B כוסו בלוחות אבן שטוחים. אל שוקת C הוביל פתח קשתי שאבן לא רגולרית סגרה אותו (0.45 × 0.55 מ׳); הפתח הסגור נאטם בטיח אפור.

במקמר A (L1361) נמצאו נקבר אחד ושברי עגיל מברונזה (לא אויר), במקמר B (L1360) נתגלו שני נקברים ונר מהמאות הד׳–הה׳ לסה״נ (איור 23:1), שלושה עגילי זהב (איור 23:2) וצמיד ברונזה (לא אויר), ובשוקת C נמצאו עצמות במצב השתמרות גרוע. הקבר תוארך לתקופה הרומית המאוחרת על סמך הממצא והקבלות לקברים דומים (איילון, קדרון ושרביט תש״ן:104–105).

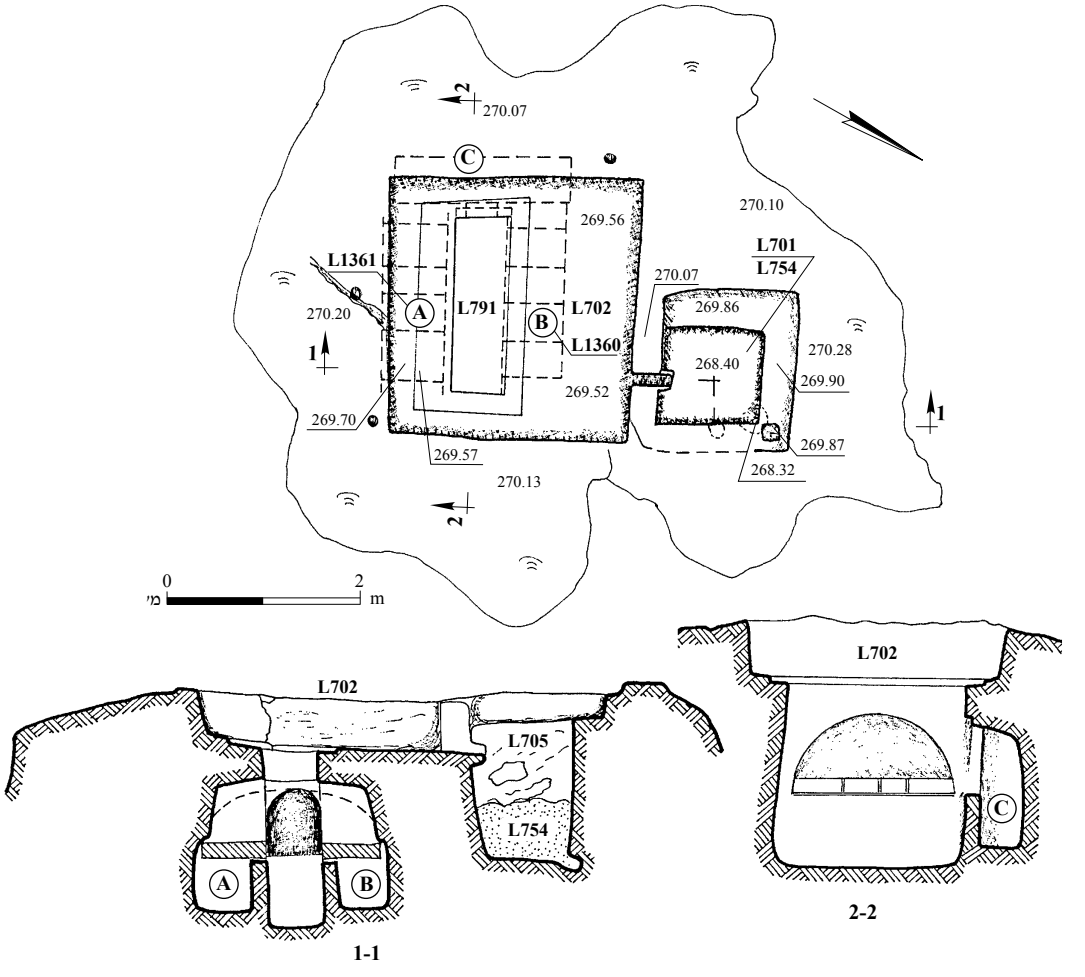

תכנית 14. קבר דו־מקמר 15 וגת 9: תכנית וחתכים.

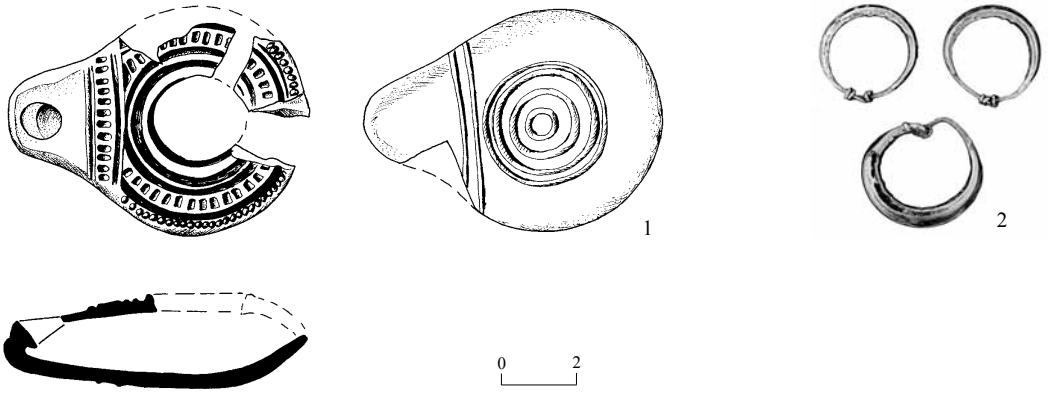

איור 23. הממצא מקבר 15.

מס׳	החפץ	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
1	נר	3902	1352	טין חום בהיר, חיפוי חום–אדום	ישראלי ואבידע 1988: 128, מס׳ 370 Rosenthal and Sivan 1978:102, No. 411	המאות הד׳–הה׳
2	עגילים	3910	1353	זהב	Winter 1996b: Fig. 7.1:7, 10, 12	המאות הג׳–הד׳

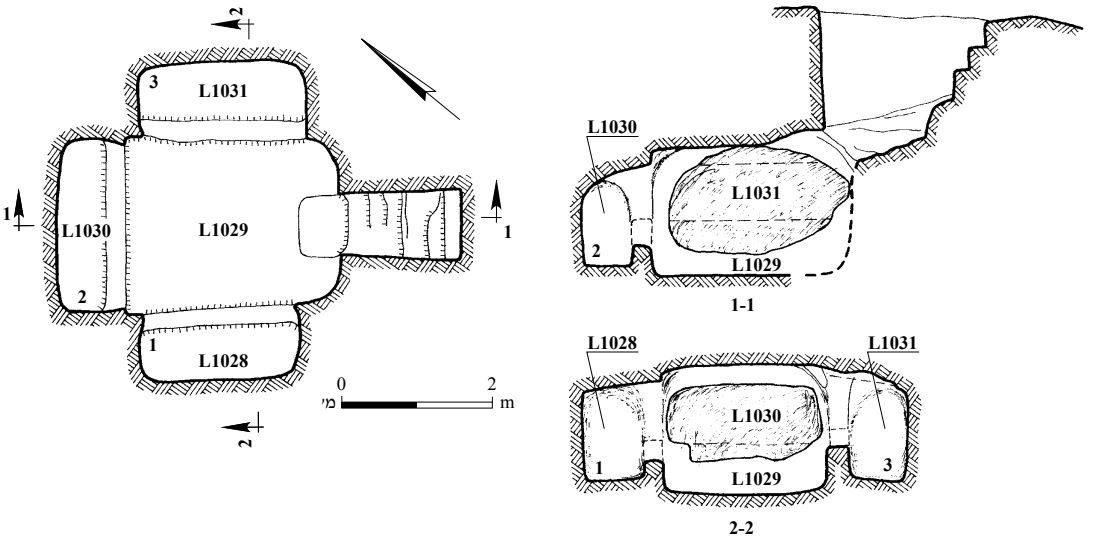

תכנית 15. מערת מקמרים 16: תכנית וחתכים.

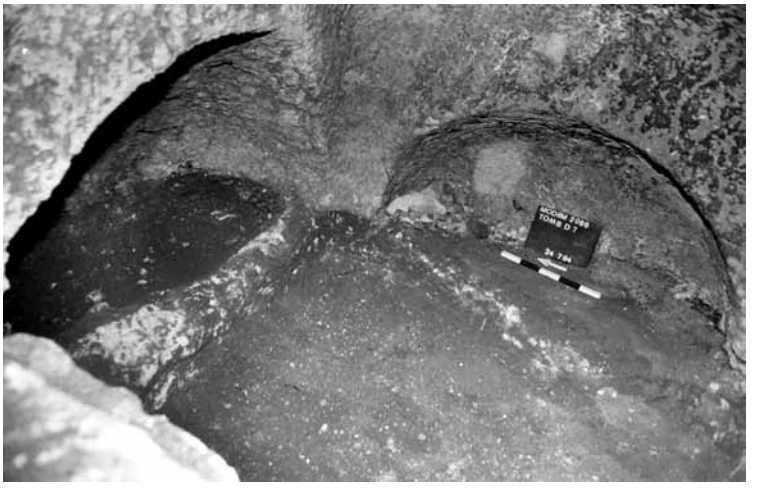

איור 24. מערת מקמרים 16, מבט לצפון־מזרח.

מערת מקמרים 16 (תכנית 15; איורים 2, 24). המערה החצובה נתגלתה ממזרח למחצבה, בשיפוליה הדרומיים־המזרחיים של הגבעה. שלוש מדרגות יורדות אל חדר קבורה מלבני 2.1 × 2.4 מ׳, גובה 1.8 מ׳), שבשלוש מדופנותיו נחצבו מקמרים שבכל אחד מהם שוקת (שקתות 1, 3: 0.8 × 2.0 מ׳; שוקת 2: 0.65 × 2.10 מ׳). במערה נמצאו שמונה נפטרים וממצא מועט עקב שוד: שני כלי זכוכית שלמים, באחד מהם מרית מברונזה, נמצאו בכוך 3 (איור 25). כלי הזכוכית מן המערה מתוארכים למאות הג׳–הד׳ לסה״נ.

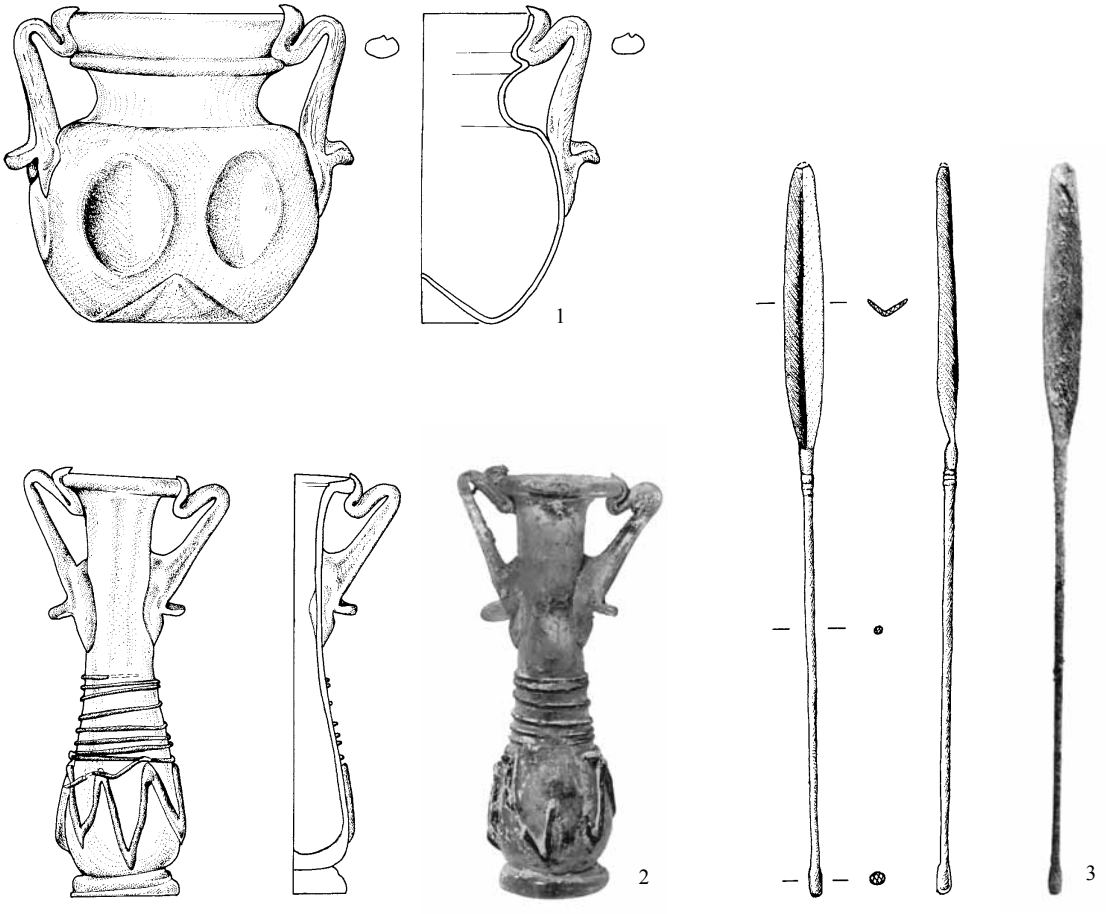

איור 25. הממצא ממערת מקמרים 16.

מס׳	הממצא	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
1	צנצנת	1555	1031	זכוכית כחולה–ירוקה	בר״ג תש״ל: 151, טיפוס ו׳ 1-7; 1-11 Gorin-Rosen and Katsnelson 2007: Fig. 9:5	המאות הג׳–הד׳
2	בקבוק	1554	1031	זכוכית כחולה–ירוקה	בר״ג תש״ל: 155–157, טיפוס 22: 1-2 Gorin-Rosen and Katsnelson 2007:109–110, Fig. 16:1–2 Israeli 2008:380, No. 125	המאות הג׳–הד׳
3	מרית	1554/1	1031	ברונזה		

מערת קבורה 17 (תכנית 16; איור 2). המערה נמצאת במערב הגבעה. ארבע מדרגות חצובות, שחוקות, ירדו בשיפוע לעבר פתח רחב. המערה חצובה וצורתה מעוגלת (2.5–3.0 × 4.6 מ׳, גובה 2.1 מ׳). בממצא מעט שברי כלי חרס (לא אוירו) וממצא מודרני.

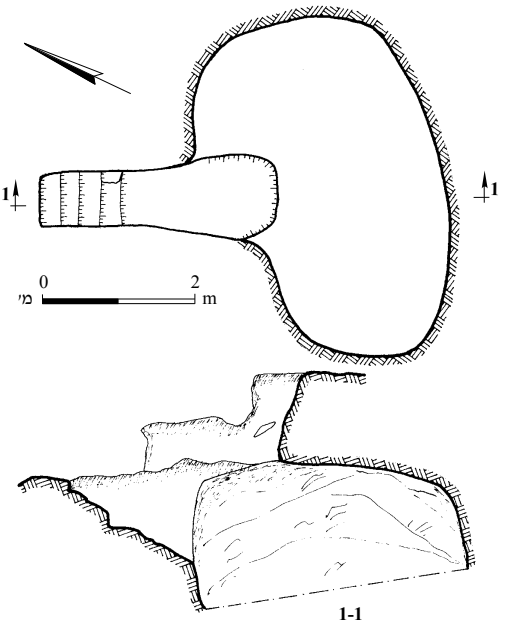

תכנית 16. מערת קבורה 17: תכנית וחתך.

ממצא כלי החרס

הדיון שלהלן מפרט את הממצא לפי תקופות ולפי הטיפוסים שזוהו. הכלים מוצגים בלוחות לפי המכלולים בקברים.

תקופת ברזל

כלים מקומיים

קערות.— נתגלו כ־42 קערות עמוקות ורדודות, שאפשר לשייכן לחמישה טיפוסים: קערות בעלות שפה נוטה חוצה ובסיס טבעת (איורים 1:3 ; 16:4 ; 1:9 ; 1:13 ; 5:14).

2. קערות בעלות שפה משתפלת, דופן מזווה ובסיס דיסקוס או טבעת גבוה (איורים 4:3, 13 ; 17:4, 20, 21, 23 ; 2:9).

3. קערות בעלות שפה שטוחה, דופן מעוגלת ובסיס שטוח או דיסקוס (איורים 2:3, 3, 12 ; 3:9 ; 2:14, 3).

4. קערות בעלות שפה פשוטה, דופן ישרה ובסיס שטוח (איור 18:4, 19).

5. קערות בעלות שפה מקופלת, דופן מעוגלת ובסיס דיסקוס או טבעת (איורים 4:3 ; 1:14).

קדרה (איור 5:9).— לקדרה שפה מקופלת ודופן מזווה.

פכיות.— נמצאה פכית אחת אדומה (איור 31:4), והיא מתוארכת למאות הי׳–הט׳ לפסה״נ. יתר הפכיות שחורות, ולהן גוף כדורי ובסיס מעוגל, חלקן ממורקות. על סמך הידיות אפשר לחלקן לשתי קבוצות על פי הכרונולוגיה: פכיות בעלות ידית משוכה מהצוואר לגוף (איורים 6:3 ; 29:4, 30) מתוארכות למאות הי׳–הט׳ לפסה״נ, ופכיות בעלות ידית משוכה מהשפה לגוף (איורים 15:10, 16 ; 2:13, 3) מתוארכות למאות הח׳–הז׳ לפסה״נ. בקבוצה המאוחרת נכללות גם פכיות גליליות (איורים 33:4–35 ; 12:9, 13 ; 4:13), הממשיכות להופיע גם בתקופה הפרסית (ר׳ להלן, התקופה הפרסית: פכיות מטיפוס 1).

פכים (איורים 5:3 ; 39:4 ; 6:9, 7 ; 8:14).— לפכים שפה צבוטה, מקופלת או מזווה, צוואר רחב, ידית משוכה מהשפה לכתף, גוף מעוגל־כדורי או מזווה ובסיס שטוח או טבעת.

לגין (איור 9:9).— ללגין שפת קרדום, צוואר קצר, גוף מעוגל ובסיס טבעת.

קנקניות (איורים 8:9 ; 9:14).— לכלי שפה פשוטה, צוואר ארוך ורחב, שתי ידיות צמודות לכתף ובסיס מחודד. הקנקניות אינן נפוצות.

קנקנים.— נמצאו שני טיפוסים, הנבדלים זה מזה בצורת השפה: קנקן בעל שפה מעוגלת, מעובה (איורים 14:3 ; 10:14), וקנקן בעל שפה נוטה חוצה (איור 27:11). מהקנקן באיור 40:4 נשתמר רק שבר גוף ובסיס.

סיר בישול (איור 7:14).— הסיר גדול מאוד, ולו דופן מעוגלת ורכס מתחת לשפה.

נרות.— נמצאו שני טיפוסים, הנבדלים זה מזה בצורת הבסיס: מעוגל (איורים 9:3 ; 42:5, 43) או שטוח (איורים 15:3 ; 30:11, 31); הראשון נפוץ יותר.

קובעת (איור 41:4).— מהקובעת נשתמרו שני חלקים שאינם מתחברים, קערה בעלת דופן עבה ורגל חלולה שבסיסה שטוח.

כן (איור 11:29).— מהכן נשתמרה הרגל המוארכת, החלולה, ללא הבסיס; חלקה העליון מעוטר בדגם עלים נפולים והיא מתרחבת כלפי הבסיס.

כלי ייבוא

קערות (איורים 4:24; 14:4, 6).— לקערה באיור 4:24 שתי ידיות אופקיות צמודות לשפה, דופן מעוגלת ובסיס טבעת נמוך. השפה והידית צבועות שחור, ואילו פנים הקערה מעוטר בפסים אדומים. הקערות ביור 14:4, 6 מטיפוס יווני־מזרחי.

התקופה הפרסית

כלים מקומיים

קערה (איור 9:4).— הקערה עמוקה ובעלת דופן דקה מאוד ושפה נוטה חוצה.

פכיות.— נמצאו ארבעה טיפוסים:
1. פכית בעלת גוף מוארך וידית משוכה מהשפה לכתף (איור 4:37).
2. פכית כדורית בעלת שפה צבוטה, ידית משוכה מהשפה לכתף וזרבובית במרכז הגוף (איור 4:36).
3. פכית בעלת צוואר קצר, שפה מעובה נוטה חוצה, ידית מעוגלת משוכה מהשפה לכתף, גוף מעוגל ובסיס שטוח (איורים 6:49; 10:22, 23).
4. פכית בעלת שפה מעובה נוטה חוצה, צוואר קצר וגוף מעוגל או כדורי (איור 10:17–21).

פכים (איור 9:10, 11).— לפך מס׳ 10 צוואר ארוך, ידית משוכה ממרכז הצוואר אל הכתף ובסיס שטוח. לפך מס׳ 11 צוואר קצר ועבה וידית משוכה מהשפה לכתף.

כלי ייבוא

קערה (איור 13:5).— הקערה מטיפוס West Slope Ware.

אמפורת שולחן (איור 9:14).— לאמפורה האטית שפה נוטה חוצה, מעוטרת בפס שחור מבריק, ידית מעוטרת אף היא בפס שחור מבריק ובסיס טבעת.

התקופות ההלניסטית – הרומית הקדומה

פכיות.— נמצאו שני טיפוסים:
1. פכית כישור (איורים 3:7; 10:24), שלה שפה משולשת, נוטה חוצה, צוואר צר וארוך, גוף אגסי קטן ובסיס מוארך.
2. פכית כדורית (איורים 3:8; 20:3, 4), שלה שפה דמוית ספל, ידית משוכה מהשפה לכתף ובסיס מעוגל או דיסקוס.

בקבוקים (איורים 6:50; 20:5).— לבקבוקים צוואר צר, גוף קטן מעוגל ובסיס שטוח.

סירי בישול.— נמצאו שלושה טיפוסים:
1. סיר בעל שפה מחודדת וכתף מזווה (איור 19:1);
2. סיר בעל שפת קרדום או שפה משולשת, לעתים מחורצת, וצוואר ישר (איורים 6:51; 22);
3. סיר בעל שפה פשוטה וצוואר מרוכס (איור 20:1, 2).

קנקנים.— לקנקנים שפה מעובה וצוואר ארוך שרכס בבסיסו (איורים 19:3; 20:6, 7); שפה מעובה נוטה חוצה וצוואר מתרחב עם רכס במרכזו (איור 19:2); או שפה משולשת וצוואר ארוך מאוד (איור 20:8–10).

נרות.— נמצאו שבעה טיפוסים, ארבעה מהתקופה ההלניסטית (1–4) ושלושה מהתקופה הרומית הקדומה (5–7):
1. נר צבוט (איורים 3:10; 11:32);
2. נר רדיאלי עשוי בדפוס (איור 20:11);
3. נר סגור עשוי באבניים (איור 20:12);
4. נר עשוי באבניים שלו ידית (איור 5:44);
5. נר מקורצף (איורים 6:52–54; 21:13, 14);
6. נר עשוי בדפוס שלו ידית (איור 6:55);
7. נר דיסקוס (איורים 6:56; 11:33).

התקופה הרומית המאוחרת

נר (איור 23:1).— לנר ידית פירמידלית, שלא נשתמרה, וחרטום קעור קמעא.

התקופה הביזנטית

קערה (איור 12:46).— הקערה מטיפוס Late Roman C.

קדרה (איור 12:47).— לקדרה שפת מדף ודופן ישרה, המעוטרת בעיטור גלי חרות.

קנקן (איור 12:48).— לקנקן שפה מקופלת פנימה וצוואר ארוך.

התקופה הממלוכית

קערה (איור 12:49).— לקערה דופן ישרה, עבה.

כלי הזכוכית

בקבוקי פמוט (איורים 6:57; 16).— לבקבוקים צוואר ארוך מאוד, שפה משתפלת חוצה וגוף קטן מאוד.

צנצנת (איור 25:1).— לכלי שפה פשוטה ובה מגרעת, שתי ידיות משוכות מהשפה לכתף, צוואר ועליו רכס, גוף מעוטר בעיגולים ובסיס שקוע פנימה.

בקבוק ומרית (איור 25:2, 3).— הבקבוק דמוי שפופרת, ולו שתי ידיות משוכות מהשפה לצוואר. הגוף מעוטר בחוטים אופקיים ובדגם סכסך, הבסיס דיסקוס. בתוך הבקבוק נמצאה מרית מברונזה ששימשה כנראה להוצאת כוחל (לרר־יעקובסון תשמ״ח).

המטבעות

גבריאלה ביכובסקי

1. סל 3008, לוקוס 1211, מערת קבורה 13/1, ר״ע 77714.
גיטה (209–212 לסה״נ), גרש.
פנים: ΠΟΥ[Π]C Γ–ETACK דיוקן לשמאל, ללא זר, לבוש שריון וגלימה.
גב: EPA[---]N ארטמיס צועדת לשמאל, אוחזת חץ וקשת. לרגליה שפן רץ.
Æ, ↘, 4.81 גרם, 21 מ״מ.
וריאנט, לא פורסם. לטיפוס כללי, ר׳ Spijkerman 1978:158, No. 8.

2. סל 2252, לוקוס 218, מערת קבורה 13/2, ר״ע 67583.
קונסטנטיוס הב׳, 351–361 לסה״נ, המטבעה איננה קריאה.
פנים: [IMP CONSTANTIVS PF AVG] דיוקן לימין, עטור זר, לבוש שריון וגלימה.
גב: FEL TEM[P RE]PARATIO וירטוס דוקר חייל הנופל מסוסו. המטבעה איננה קריאה.
Æ, ↓, 1.97 גרם, 14 × 17 מ״מ.
ר׳ *LRBC* 2:100, No. 2632.

ממצא העצמות

יוסי נגר

העצמות נמצאו במצב גרוע, והן מייצגות לפחות 159 פרטים: 86 לפחות נקברו בתקופת הברזל, 62 בתקופות ההלניסטית והרומית הקדומה (ימי הבית השני) ו־11 בתקופה הרומית המאוחרת (נספח 1).[2] בשלוש התקופות זוהו תינוקות, ילדים ופרטים בוגרים משני המינים, חתך דמוגרפי האופייני לאוכלוסייה כפרית.

גתות

הגתות נתגלו סמוך למתקנים; הן פגעו במתקנים קדומים או שהוצאו מכלל שימוש בגלל מתקנים או קברים מאוחרים. אפשר לחלקן לשלוש קבוצות: גתות קטנות ופשוטות (1–3), שלעתים קשה לקבוע אם הן גתות או בתי בד; גתות בינוניות בגודלן הן הנפוצות ביותר (4–16); וגתות גדולות נדירות מאוד (17, 18). לגתות מקבוצות 2 ו־3 כמה מאפיינים:

1. בקרבתן נמצאו ספלולים, שקעים ואגנים חצובים, שחוברו בתעלות למשטח הדריכה או לבורות האיסוף; תופעה זו מוכרת גם מאתרים אחרים (גרינהוט תשנ״ח:144–147; איילון, קדרון ושרביט תש״ן:97). אפשר שהספלולים שימשו להפקת מיץ או חומרי לוואי אחרים מצמחים שהוספו כתבלינים ליין, או ששימשו לכתישת חוואר ששימש להצללת התירוש (איילון תשמ״ז:64; פרנקל תשמ״ד:17–18; ברושי תשמ״ה:16–17; בן יעקוב תשמ״ו).
2. סביב בור האיגום הושארו שוליים להנחת מכסה.
3. בפינת בור האיגום ובשוליו נחצב שקע מעוגל, כנראה להצבת קנקן ששימש לשאיבת תירוש (גרינהוט תשנ״ח:144).
4. באחת מדופנות בור האיגום נחצב זיז שנועד כנראה להקל על הירידה לבור.
5. בגתות שלהן שני בורות איגום נחצבה תעלה שקשרה ביניהם; היא נועדה להזרים את עודפי הנוזלים מבור אחד למשנהו (פרנקל ואיילון תשמ״ט:55).
6. משטח מוגבה, חצוב ומפולס הותקן לצד חלק מהגתות; הוא שימש להנחת סלי הענבים.
7. משטח הדריכה ובורות האיגום בשתיים מן הגתות (6, 18) רוצפו בפסיפס; ריצוף גתות בפסיפס החל בתקופה הרומית (הירשפלד תשמ״א: 383–389).

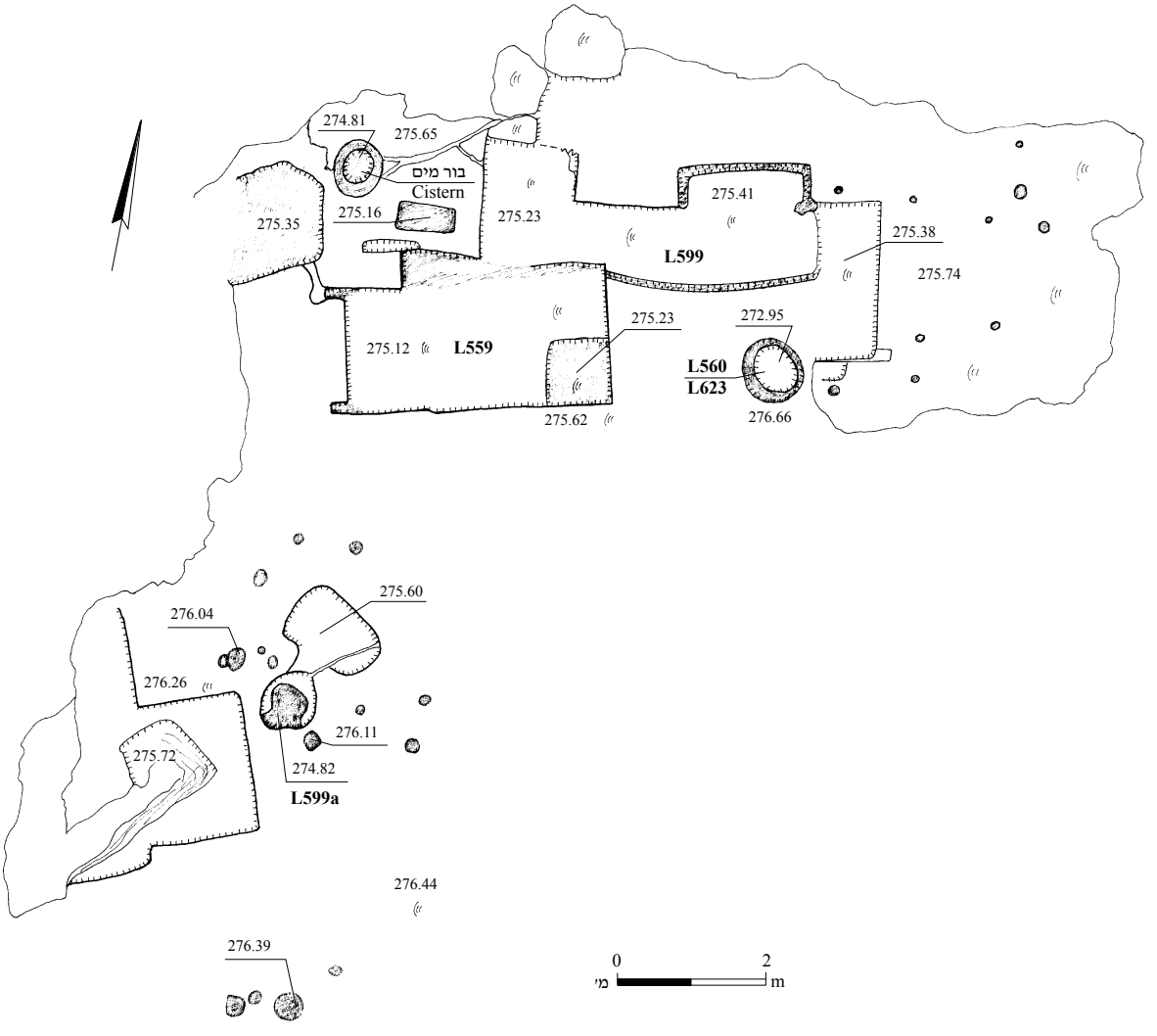

תכנית 17. גת 1.

8. סמוך לגתות הותקנו מחסנים. תופעה זו ידועה גם באתרים חקלאיים אחרים (פרנקל ואיילון תשמ״ט:53, 56).

גת 1 (תכנית 17; איור 2). לגת משטח דריכה מלבני חצוב. פינותיו מעוגלות (0.85 × 1.35 מ׳) ורצפתו נמוכה בכ־0.5 מ׳ מפני הסלע. בצדו המזרחי חריץ (L599). בור האיגום קטן (L599a), לא־רגולרי (0.8 מ׳ קוטר ועומק), ושוליו המסותתים נועדו להנחת מכסה (0.4 מ׳ קוטר). ממדי הגת מעידים שהיא הייתה בשימוש משפחתי (פרנקל תשמ״ד:96–97). בצור נתן זוהה מתקן בגודל דומה כמתקן לסחיטת שמן (איילון, קדרון ושרביט תש״ן:106–107, איור 18).

גת 2 (תכנית 18; איור 2). הגת מורכבת משתי גתות, A ו־B, והיא נתגלתה בשיפוליה הצפוניים־המערביים של הגבעה וסביבה מחצבות. גת A מורכבת ממשטח דריכה לא־רגולרי (L769; 2.0 × 2.5 מ׳, עומק 0.3 מ׳) שהתחבר בתעלה חצובה לבור איגום סגלגל (L770; 0.4 × 0.4 מ׳, עומק 0.2 מ׳). הבור נחצב בתוך מחצבה ובפינתו הדרומית־המזרחית הותקן שקע לאיסוף פסולת (0.9 × 1.3 מ׳, עומק כ־0.7 מ׳).

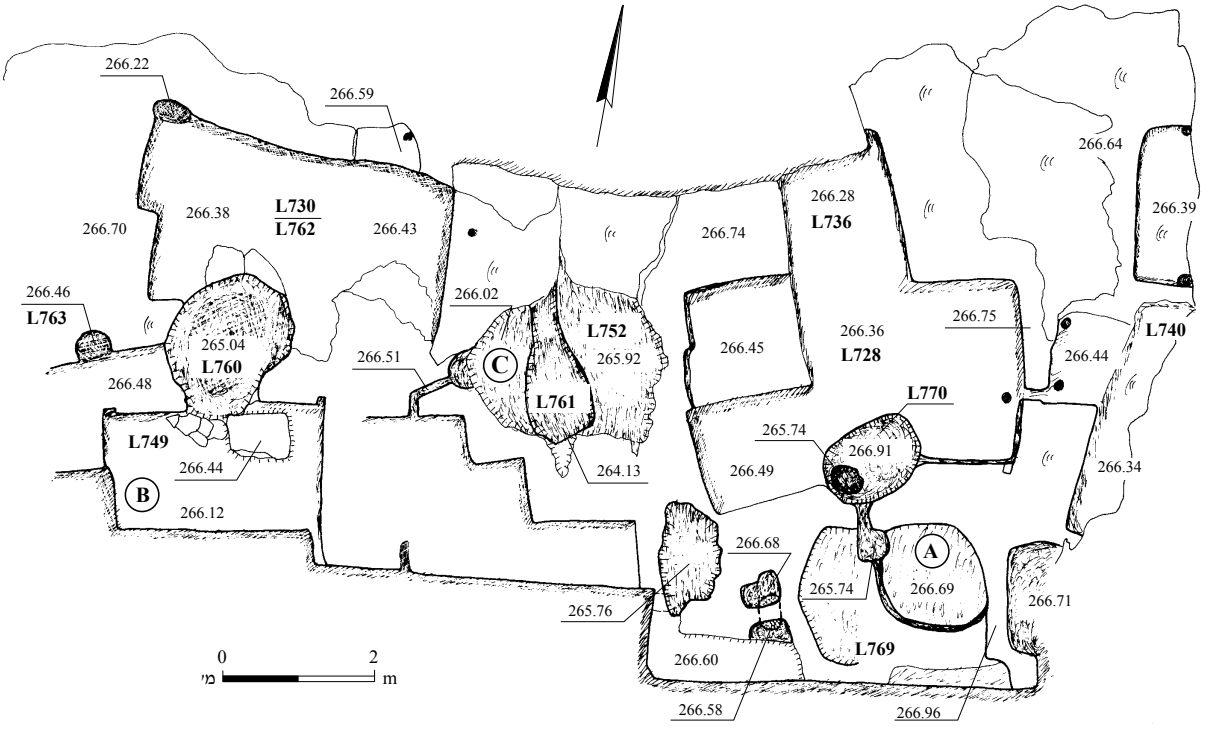

תכנית 18. גת 2.

לגת B שני משטחים מלבניים: צפוני (L762; 2.4 × 3.9–4.1 מ׳) ודרומי (L749; 1.70 × 2.85 מ׳). המשטח הצפוני נמוך ב־0.27 מ׳ מפני הסלע, ומתחבר לבור האיגום (L760; 1.4 × 1.7 מ׳, עומק כ־1.2 מ׳). צדו הצפוני רחב מהדרומי וקצהו המזרחי הרוס עקב בליה. בפינתו הצפונית־המערבית נחצב שקע סגלגל קטן (0.5 × 0.3 מ׳, עומק 0.15 מ׳). במשטח הדרומי נעשה שימוש בתשליל של מחצבה קדומה, כעדות תעלות החציבה בשלוש מפינותיו וגוש מלבני שלא הופרד. המשטח שולב בגת עם חציבת מעבר רחב בינו לבין בור האיגום, ששורה של אבנים חוסמת אותו. ייתכן שהמשטח הצפוני, שהוא הגדול מבין השניים, שימש לדריכת ענבים והדרומי שימש להנחת ענבים לפני הדריכה, או ששניהם שימשו לדריכה וממדיו הגדולים של בור האיגום מאששים זאת.

בין הגתות ולצדן היו מתקנים נוספים. ביניהן נמצא בור טבעי (C; 3.15 × 3.30 מ׳, עומק כ־0.5 מ׳), לא־רגולרי, שעובד קלות. ממערב לבור האיגום והמשטח הדרומי של גת B נחצב שקע מעוגל למחצה (L763) הפונה לכיוון המשטח הדרומי ואשר בתחתיתו ולרוחבו נחצב בור (0.7 × 1.5 מ׳, עומק כ־1.5 מ׳) שתפקידו אינו ברור. שקע מעוגל למחצה (L761) נחתך עם חציבת הבור, ותעלה המתחברת אליו מדרום נהרסה עקב בליה.

גת 3 (תכנית 19; איור 2). הגת נתגלתה בשיפוליה הצפוניים־המערביים של הגבעה, בקרבת מחצבות. לגת משטח דריכה חצוב, לא־רגולרי (L652; 1.6 מ׳ רוחב בצד דרום, 2.4 מ׳ בצד צפון). רצפתו נמוכה כ־0.25 מ׳ מפני הסלע ונוטה קלות לעבר בור איגום עגול למחצה (L653; 1.25 × 1.45 מ׳, עומק 1.3 מ׳). סביב הבור חצובים שוליים. בדופן הפנימית של הבור יש זיז, ובתחתיתו — בור שיקוע סגלגל (L656).

גת 4 (תכנית 20; איור 2). הגת ממוקמת במדרון הצפוני של הגבעה ובהתאמה לתוואי הסלע הטבעי.

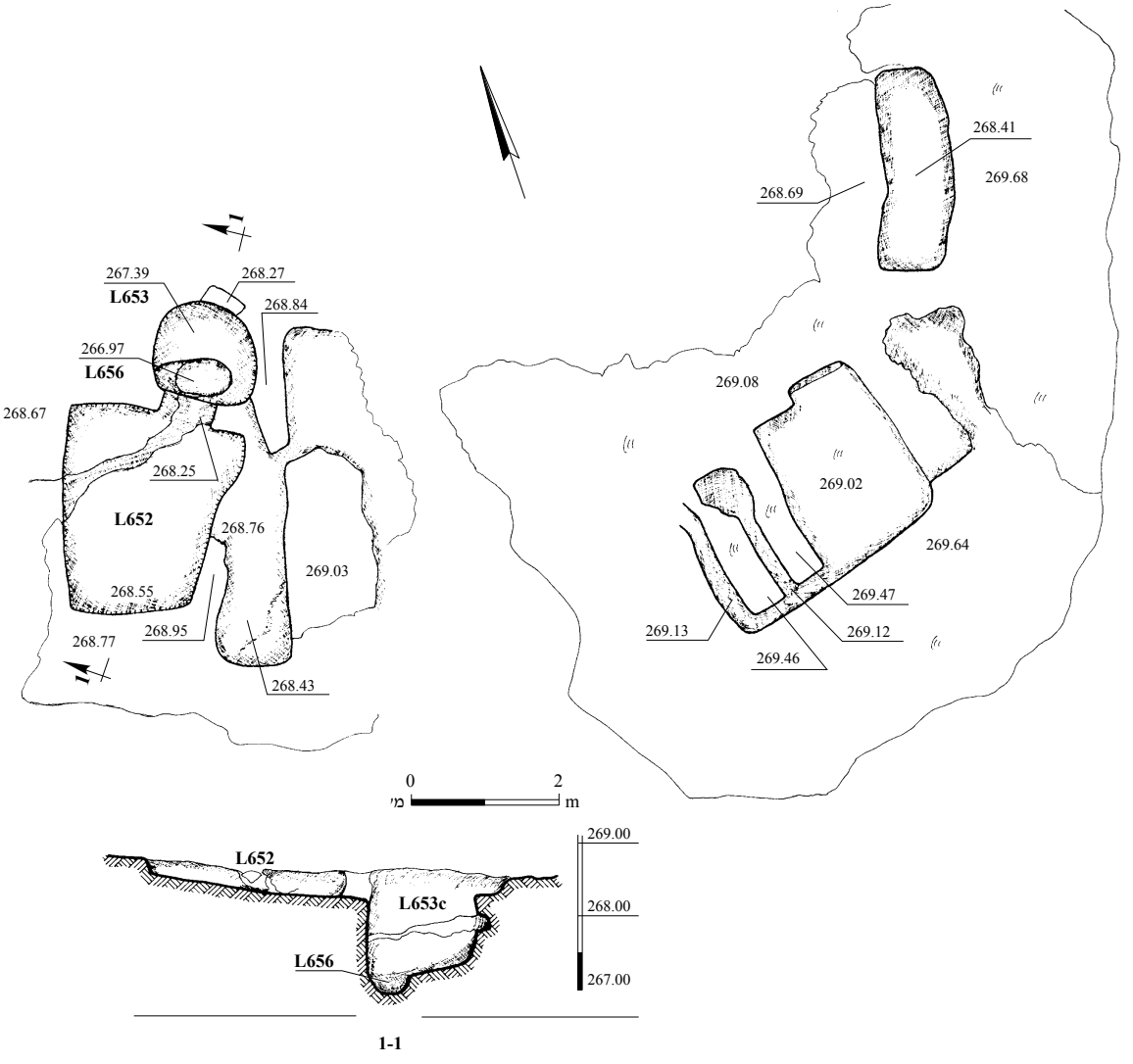

תכנית 19. גת 3: תכנית וחתך.

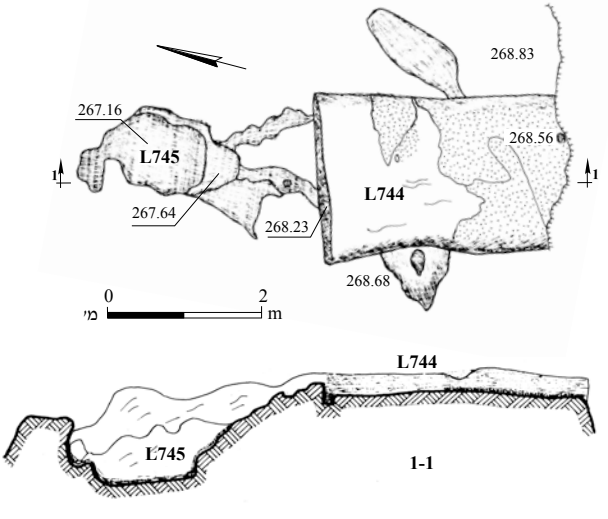

תכנית 20. גת 4: תכנית וחתך.

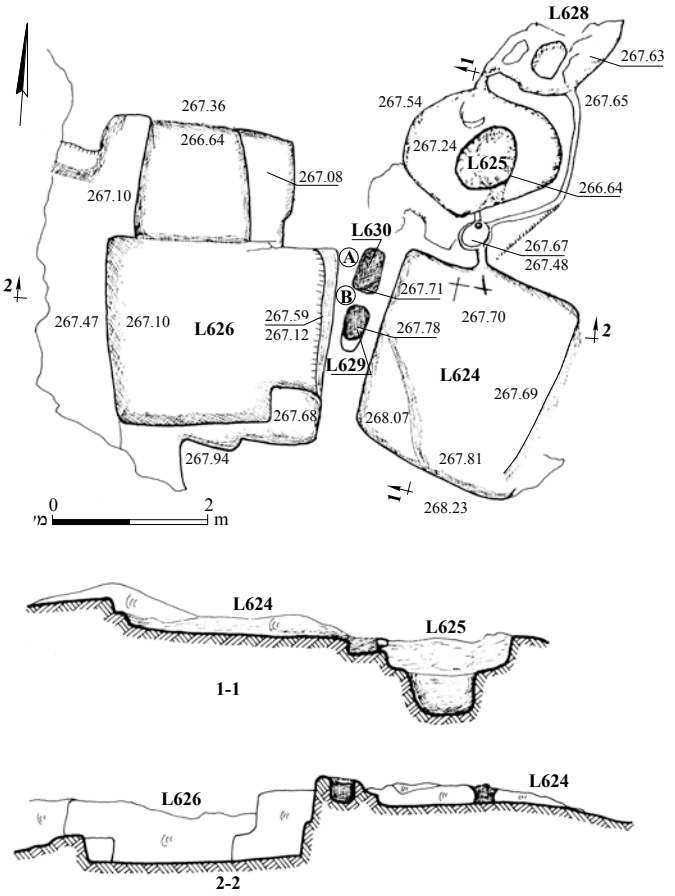

תכנית 21. גת 5 : תכנית וחתכים.

הדופן הטבעית, המשופעת, שימשה קיר מפריד בין משטח הדריכה לבור האיגום, שהוא למעשה שקע טבעי שעובד חלקית. משטח הדריכה מלבני. הוא לא השתמר בשלמותו, וצדו הדרומי חתוך (L744; 2.1 × 3.3 מ׳, עומק 0.3 מ׳). רצפת המשטח נמוכה כ־0.2 מ׳ מפני הסלע ויושרה בשכבה של טיח אפור ששרידיו נשתמרו. הוא משופע קלות כלפי שני החריצים הטבעיים הקושרים אותו עם בור האיגום (L745). הבור רגולרי, ובקצהו הצפוני הותקן שקע (1.1 × 1.8 מ׳, עומק כ־0.5 מ׳).

גת 5 (תכנית 21; איור 2). הגת ממוקמת בשיפוליה הצפוניים־המערביים של הגבעה, ממערב למחצבה (L626). משטח הדריכה מלבני (L624; 2.6–2.4 × 2.2 מ׳); צדו המזרחי הרוס. הוא נמוך כ־0.5 מ׳ מפני הסלע ומשופע לכיוון בור האיגום (L625). תעלה אלכסונית צרה מחברת ביניהם, ובמרכזה חצוב בור סינון קטן (0.3 × 0.4 מ׳) שבתחתיתו גומה קטנה. בור האיגום טרפזי (כ־1.5 מ׳ קוטר, 0.4 מ׳ עומק) ולו שוליים רחבים. במרכזו נחצבה גומה סגלגלה (0.55 × 1.10 מ׳, עומק 0.6 מ׳). תעלה צרה הקיפה אותו ממזרח והתחברה לבור סינון נוסף (L628).

ממערב למשטח הדריכה, וגבוה ממנו, נחצב משטח מפולס (L626; 0.4–0.9 מ׳ רוחב, 3 מ׳ אורך), כנראה להנחת ענבים לפני סחיטה. ממזרח לו נחצבו שני אגנים מלבניים, שעומקם כ־0.25 מ׳ (A [L630]: 0.25 × 0.60 מ׳; B [L629]: 0.25 × 0.35 מ׳). כלי חרס מעטים מתקופת הברזל ומהתקופה הביזנטית נמצאו במשטח הדריכה שהיה חשוף על פני השטח.

גת 6 (תכנית 22; איור 2). לגת משטח דריכה מלבני (L545; 2.5 × 3.4 מ׳), החצוב כ־0.6 מ׳ מפני הסלע ורצפתו משופעת קלות לכיוון בור האיגום (L554). קיר צר ונמוך (0.4 מ׳ רוחב) מפריד ביניהם ותעלה

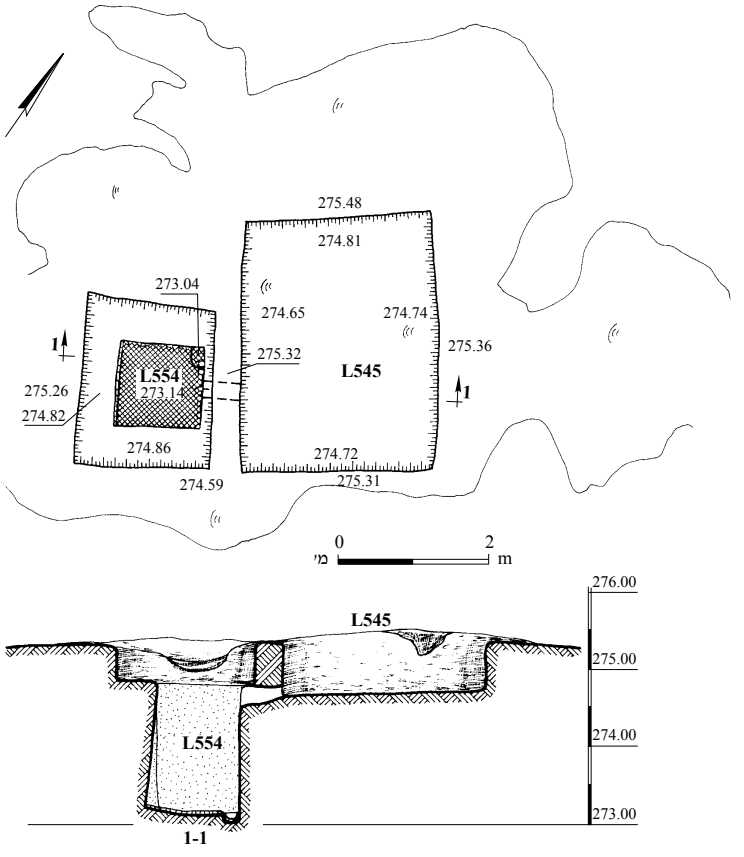

תכנית 22. גת 6: תכנית וחתך.

חצובה בתחתיתו שימשה להזרמת התירוש. לבור האיגום (L554; 1.1 × 1.1 מ׳, עומק 1.68 מ׳) רצפת פסיפס לבנה, ודופנותיו מטויחות בטיח אפור. סביבו שוליים (1.80 × 2.25 מ׳), הנמוכים 0.45 מ׳ מפני הסלע, ובפינתו הצפונית־המזרחית בור שיקוע מלבני (0.15 × 0.25 מ׳, עומק 0.1 מ׳). כלי החרס שנמצאו בשכבת הטיח הם מהתקופות הרומית הקדומה והביזנטית.

גת 7 (תכנית 23; איור 2). הגת ממוקמת בדרום הגבעה, מדרום למחצבה. משטח הדריכה מרובע (L580; 2.35 × 2.50 מ׳), חצוב כ־0.35 מ׳ מפני הסלע ונוטה קלות כלפי בור האיגום שמדרומו. קיר חצוב (0.25 מ׳ גובה, 0.9 מ׳ רוחב) מפריד ביניהם, ותעלה ארוכה חצובה בתחתיתו. בראש הקיר נתגלו שני ספלולים עגולים, ממזרח וממערב לתעלה. ספלול עגול נוסף נחצב בדופן המערבית של משטח הדריכה. בפינה הדרומית־המערבית של בור האיגום הטרפזי (L581; 1.15 × 1.20 מ׳, עומק 1.2 מ׳) חצוב בור שיקוע (0.35 × 0.60 מ׳, עומק 0.15 מ׳), ובתחתית הדופן המזרחית — שקע רדוד (כ־0.15 מ׳ אורך ורוחב, כ־0.5 מ׳ עומק). בתוך הבור נמצאו כלי חרס מהתקופה הרומית הקדומה.

גת 8 (תכנית 24; איורים 2, 26). לגת משטח דריכה רבוע (L704; 2.4 × 2.6 מ׳, עומק כ־0.4 מ׳), המשופע קלות לכיוון בור האיגום (L703). בדרומו נתגלה חריץ טבעי ובצפונו נחצבו שלושה ספלולים רדודים, המחוברים ביניהם. קיר נמוך, חצוב בשיפוע, ותעלה החצובה בחלקו העליון מפרידים בין המשטח לבור (כ־0.5 מ׳ רוחב). בור האיגום (1.1 × 1.9 מ׳, עומק כ־0.5 מ׳) מלבני ופינותיו מעוגלות. בפינתו הצפונית־המזרחית חצוב בור שיקוע מעוגל (0.2 מ׳ קוטר, 8 ס״מ עומק). חציבתו של בור האיגום מרושלת יחסית לזו של משטח הדריכה. הוא הותאם לשקע טבעי בסלע ועובד בגסות.

גת 9 (ר׳ תכנית 14; איורים 2, 27). בתקופה הרומית המאוחרת נחצב בגת קבר 15 (תכנית 14:

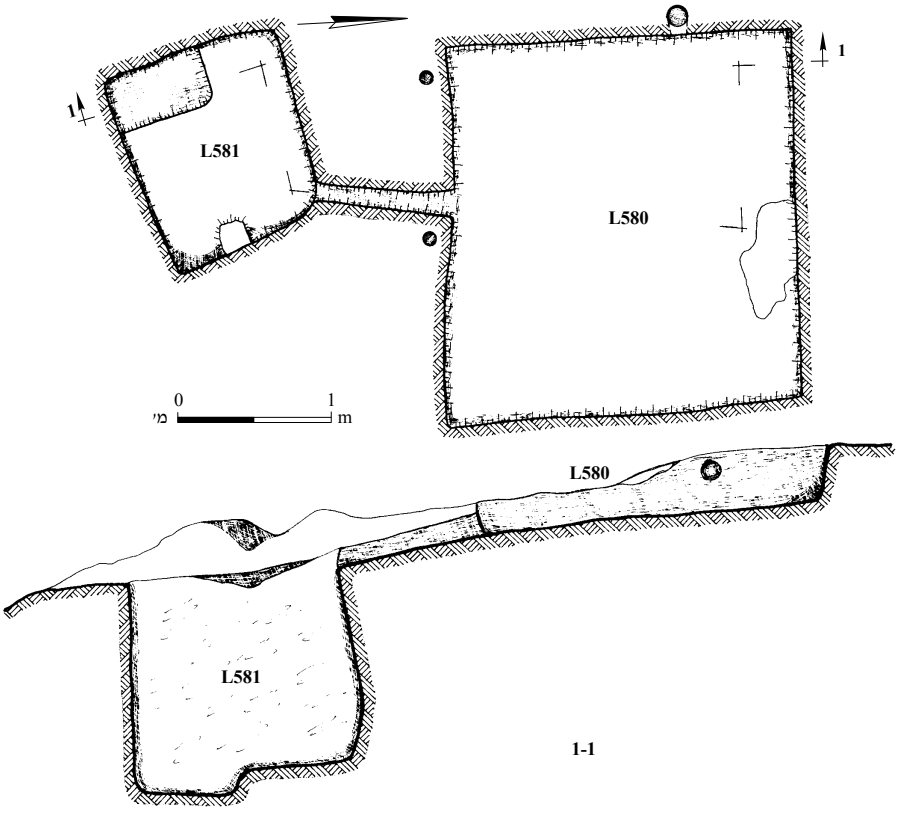

תכנית 23. גת 7 : תכנית וחתך.

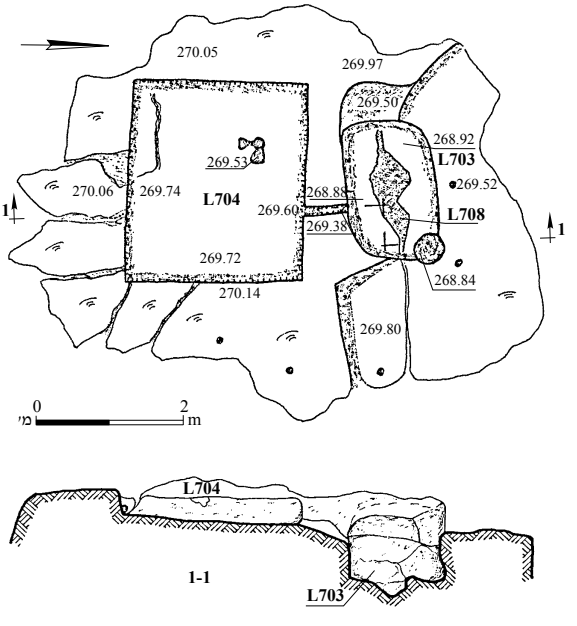

תכנית 24. גת 8 : תכנית וחתך.

איור 26. גת 8, מבט לצפון־מזרח.

איור 27. גת 9 וקבר 15, מבט לדרום.

חתכים 1–1, 2–2, ר׳ לעיל; תופעה דומה הובחנה ליד ח׳ירבת מקורה, ר׳ עולמי תשמ״א:35, מס׳ 48). משטח הדריכה רבוע (L702; 2.7 × 2.8 מ׳) וקרקעיתו נמוכה כ־0.6 מ׳ מפני הסלע ומשופעת קלות כלפי בור האיגום. קיר נמוך, חצוב, מפריד ביניהם (0.3 מ׳ רוחב, 0.55 מ׳ גובה). בתחתיתו חצובה תעלה, המסתיימת במרזב, שהובילה לבור איגום רבוע (L754; 1.4 × 1.4 מ׳). לבור שוליים מפולסים, ובפינתו הצפונית־המזרחית נחצב שקע רבוע, רדוד (0.15 × 0.15 מ׳, 3 ס״מ עומק).

בור האיגום מטויח בטיח חום בהיר. בדופן המזרחית שלו, בגובה 0.7 מ׳ מקרקעיתו, נחצב זיז מעוגל למחצה. כלי החרס שנמצאו בתוכו הם מהתקופה הרומית הקדומה והמאוחרת; אפשר שהממצא הקדום הוא משלב השימוש בגת, והמאוחר — מזמן הקבורה.

גת 10 (תכנית 25; איור 2). הגת ממוקמת בשיפוליה המערביים של הגבעה; ומצפון לה נמצא מתקן חצוב. משטח הדריכה רבוע (L101; 3.3 × 3.5

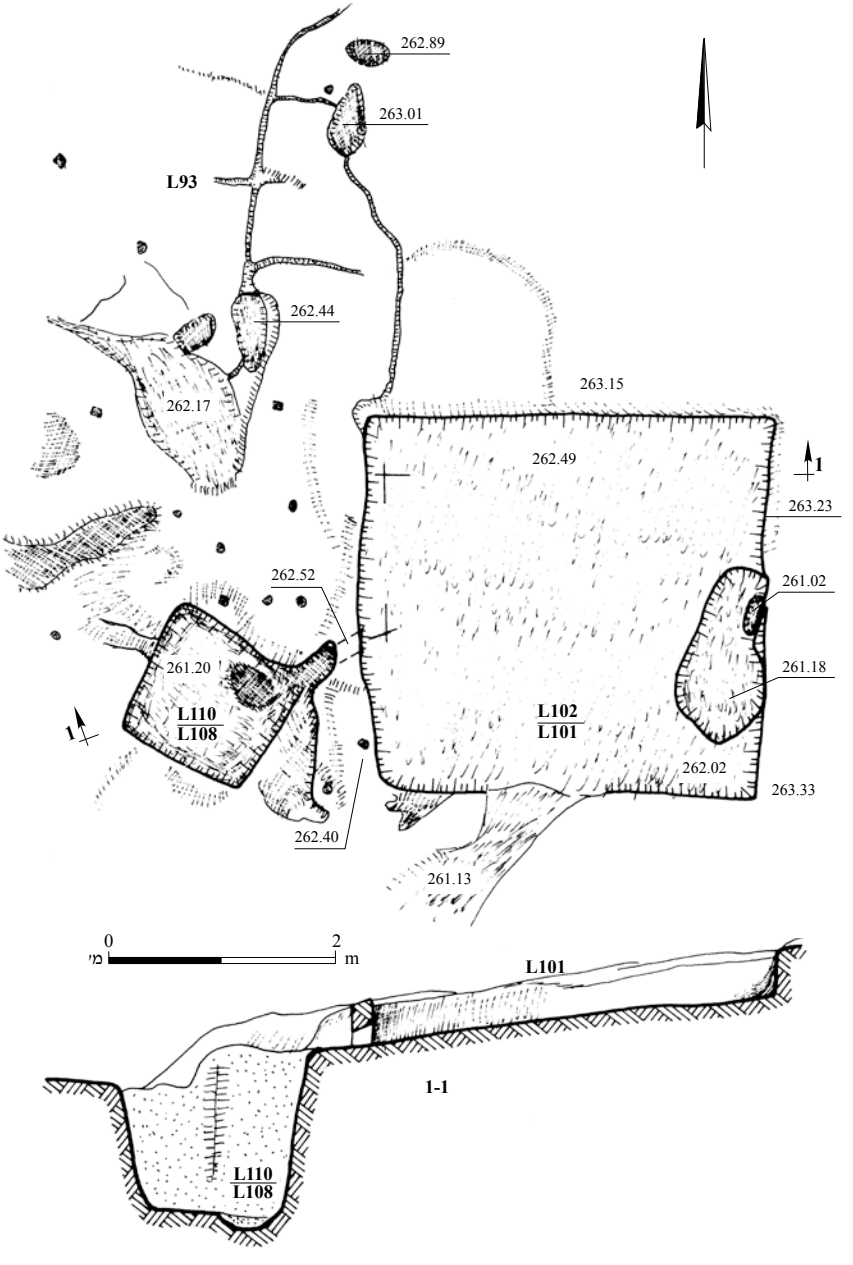

תכנית 25. גת 10 : תכנית וחתך.

מ׳), הוא נמוך כ־0.4 מ׳ מפני הסלע ומשופע קלות כלפי בור האיגום (L110). במשטח נתגלה בור לא־רגולרי, שקצהו הדרומי הרוס. קיר חצוב, נמוך (0.38 מ׳ גובה, 0.18 מ׳ רוחב), הפריד בין משטח הדריכה לבור האיגום, ותעלה חצובה בתחתיתו (תכנית 25: חתך 1–1). במשטח הדריכה (L101, L102) נמצאו כלי חרס מתקופת הברזל ומהתקופות הרומית הקדומה והביזנטית.

בור האיגום טרפזי (1.2 × 1.3 מ׳, עומק מרבי 1.5 מ׳), מטויח בטיח אפור בהיר, ובפינתו הצפונית־המזרחית בור שיקוע סגלגל. בשלב כלשהו הוקטן הבור בכחצי, וחלקו התחתון נאטם באבנים מטויחות בטיח אפרפר (L108); כלי החרס משלב זה תוארכו לתקופה הרומית הקדומה, ומכאן שהגת מראשית התקופה הרומית או מהתקופה ההלניסטית.

המתקן החצוב חובר אל פינתו הצפונית־המערבית של משטח הדריכה, ולו תעלה היקפית צרה, רדודה (כ־6 ס״מ רוחב), שכיוונה צפון–דרום. התעלה התחברה לשני ספלולים (0.2 × 0.2 מ׳) ולבור שאינו רגולרי.

גת 11 (תכנית 26; איור 2). הגת נחשפה ממזרח לגבעה, בקצה שטח החפירה, ובצפונה נמצאו בור מים (L1145) ומערכת תעלות ובורות שהובילו אליו. משטח הדריכה רבוע (L1141; 3.3 × 3.3 מ׳), נמוך כ־0.8 מ׳ מפני הסלע ונוטה קלות כלפי בור האיגום. בדופנו הצפונית נחצב שקע עגול למחצה, ואליו מתחברת באלכסון תעלה קצרה, שנקטעה עקב הרס הסלע, וכנראה התחברה למתקן שהיה מצפון לגת. קיר חצוב, 0.7 מ׳ רוחבו, שבתחתיתו תעלה, מפריד בין משטח הדריכה לבור האיגום שמדרומו.

בור האיגום רבוע (L1144; 1.25 × 1.25 מ׳, עומק כ־1.35 מ׳) ומטויח בטיח חום־אפרפר. בפינתו הדרומית־המזרחית חצוב בור שיקוע סגלגל (0.3 × 0.5 מ׳, עומק כ־0.12 מ׳), ונמצאו בו כלי חרס מהתקופה הרומית הקדומה. בדרומו נמצא ספלול קטן (0.15 מ׳ קוטר, 0.1 מ׳ עומק) שנקשר אליו בתעלה זעירה.

בור המים פעמוני (L1145). הוא נחצב בשקע טבעי ולו פתח עגול (0.4 מ׳ קוטרו לפחות 2.5–3.0 מ׳ עומק); קרקעיתו לא נחשפה. תעלה חצובה חיברה בינו לבין בור טרפזי שבתחתיתו שקע (L1147; 0.75 × 0.80 מ׳, עומק 0.5 מ׳). מצפון לו חצוב בור סגלגל נוסף (L1148; 0.5 × 1.0 מ׳, עומק 0.8 מ׳) שהתחבר לפינתו הצפונית־המזרחית בתעלה. כלי החרס שנמצאו תוארכו לתקופה הרומית הקדומה.

גת 12 (תכנית 27; איור 2). הגת ממוקמת בשיפוליה הצפוניים של הגבעה. משטח הדריכה רבוע (L772; 3.75 × 3.90 מ׳), נמוך כ־0.1 מ׳ מפני הסלע ומשופע קלות כלפי בור האיגום (L771, L729). קיר חצוב מפריד ביניהם (0.45 מ׳ רוחב, 0.35 מ׳

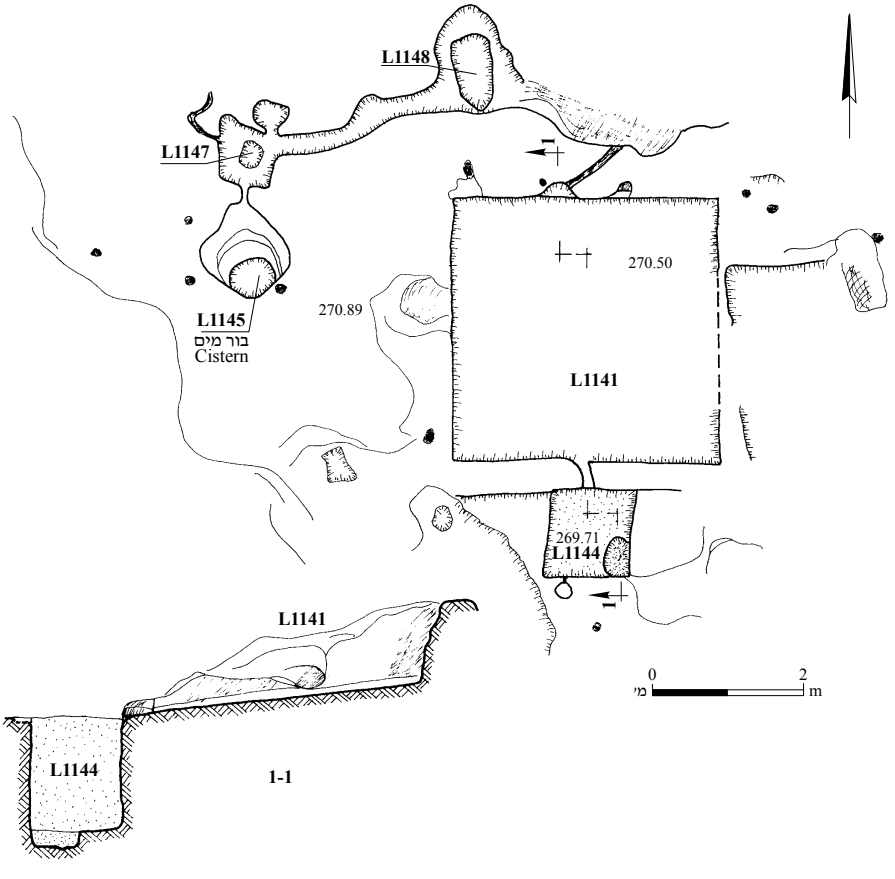

תכנית 26. גת 11: תכנית וחתך.

עומק), ותעלה חצובה בתחתיתו. לאורך הקיר, מצפון ומדרום לתעלה, חצובים ספלולים קטנים.

לבור האיגום (1.6 × 2.0 מ׳) בור פנימי רבוע (1.1 × 1.1 מ׳, עומק 1.4 מ׳), מטויח בטיח חום בהיר. צורתו המלבנית נוצרה בחציבת שוליים מפולסים להנחת מכסה. בפינה הצפונית־המזרחית נחצב שקע עגול, רדוד (0.2 מ׳ קוטר, 8 ס״מ עומק). מגרעת משולשת נחצבה בדופנו המזרחית, וקרקעיתו אינה רגולרית בגלל מגרעת מלבנית שנחצבה בדופן המערבית; תפקידה אינו ברור (0.35 × 0.60 מ׳, תכנית 27: חתך 1–1). אפשר שצורתו הטבעית של הסלע יצרה את הצורך במגרעת בעת חציבת הבור. כלי החרס שנמצאו בתוכו תוארכו לתקופה הרומית הקדומה.

גת 13 (תכנית 28; איור 2). הגת ממוקמת בשיפוליה הצפוניים־המזרחיים של הגבעה. בעת חציבת מערות הקבורה 13/1 ו־13/2 מימי הבית השני (ר׳

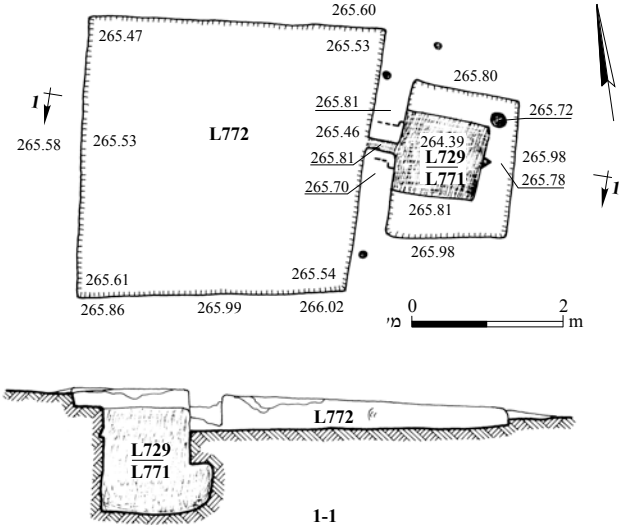

תכנית 27. גת 12: תכנית וחתך.

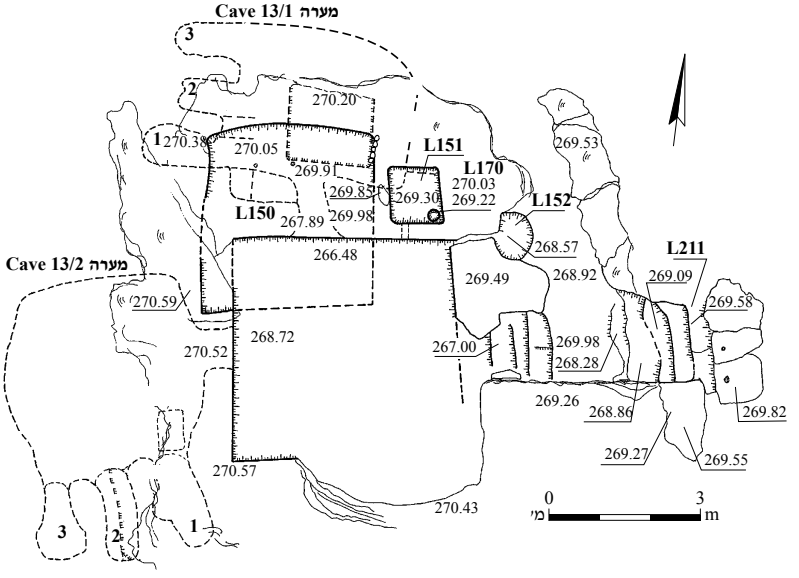

תכנית 28. גת 13 ומערות קבורה 13/1, 13/2.

תכנית 12) נפגעו חלקו הדרומי־המערבי של משטח הדריכה ובור האיגום. משטח הדריכה רבוע (L150; 4.40 × 4.45 מ׳), נמוך 0.3–0.4 מ׳ מפני הסלע ונוטה קלות כלפי בור האיגום. קיר חצוב מפריד ביניהם.

בור האיגום רבוע (L151; 1.1 × 1.1 מ׳, עומק כ־0.75 מ׳), ובפינתו הדרומית־המזרחית חצוב בור שיקוע מעוגל (0.2 מ׳ קוטר, 8 ס״מ עומק). על קיומו של בור איגום נוסף מעידה תעלה שנחצבה בדופנו הדרומית וכיוונה דרום. תעלה צרה חיברה בינו לבין בור נוסף (L152; 0.55 × 0.80 מ׳, עומק 0.35 מ׳).

גת 14 (תכנית 29; איור 2). הגת נמצאה בשיפוליה המזרחיים של הגבעה, וסביבה נתגלו ספלולים בגדלים אחדים. מצפונה נמצאת מערת קבורה 7/2 ששימשה מחסן לגת (ר׳ תכנית 6). משטח הדריכה רבוע (L193; 3.30 × 3.35 מ׳), ובשלב מאוחר הוא הורחב כדי 1.0 × 1.6 מ׳ בפינתו הדרומית־המזרחית. המשטח נמוך כ־0.9 מ׳ מפני הסלע ומפלסו אינו אחיד. צדו המערבי נפגע עקב פעילות מחצבה, ונפגעה גם תעלה המובילה לבור רדוד במרכזו. בפינתו הדרומית־המערבית של המשטח נמצא ספלול עגול (0.12 מ׳ קוטר, כ־0.1 מ׳ עומק). ספלול נוסף נתגלה מצפון למשטח ותעלה מחברת ביניהם.

תעלה חצובה קשרה בין משטח הדריכה לשני בורות איגום ממזרחו. בור אחד רבוע (L199; 1 × 1 מ׳, עומק 1.6 מ׳), מטויח בטיח אפרפר, ובפינתו הדרומית בור שיקוע רבוע (0.23 × 0.24 מ׳, עומק 9 ס״מ). הבור השני מלבני, פינותיו מעוגלות, והוא אינו מטויח (L198; 0.9 × 1.2 מ׳, עומק 1 מ׳). בפינתו הצפונית נחצב בור שיקוע עגול (0.3 מ׳ קוטר, 0.13 מ׳ עומק). השוני בצורתם והעדר טיח באחד מהם מעידים אולי שאינם בני זמן אחד. מפלסם ונפחם זהה, ולכן לא נראה שאחד מהם שימש בור סינון; אפשר שהבור המלבני נוסף לקליטת עודפי התירוש. כלי החרס שנמצאו בשני הבורות תוארכו לתקופות הרומית – האסלאמית הקדומה.

גתות 15, 16 (תכנית 30; איור 2). שתי הגתות ממוקמות זו לצד זו בשיפוליה המערביים של הגבעה ובקצה שטח החפירה. סביבן נמצאו ספלולים רבים, חלקם במשטחי הדריכה; אפשר ששימשו להצבת עמודי עץ שביניהם נתלו שקים לסחיטת זגי הענבים (פרנקל ואיילון תשמ״ט:29). מדרום לגת 16 נחשפה מערת קבורה 4 (ר׳ לעיל) ששימשה מחסן לגתות. בתוך המערה נמצאו שברי קנקן מהתקופה הביזנטית (איור 1:30) ושבר מבצרה מברזל (לא אויר).

לגת 15 (איור 28) משטח דריכה שצדו המזרחי מעוגל ופינתו הדרומית־המזרחית כנראה לא הושלמה (L642; 3.0 × 3.5 מ׳). הוא נמוך כ־0.4 מ׳ מפני הסלע, ונוטה בשיפוע כלפי בור האיגום. ספלולים ושקעים רדודים נמצאו בתוכו וממערב לו. קיר חצוב הפריד בינו לבין שני בורות מלבניים מצפון לו, ושתי תעלות בתחתיתו שימשו להזרמת התירוש לבורות. בור אחד (643; 0.90 × 1.35 מ׳, עומק כ־1.35 מ׳) מטויח בטיח אפור. בפינתו המערבית נחצב בור שיקוע סגלגל, ובדופנו הצפונית שקע קטן שאינו מטויח. בקרקעיתו נמצאו כלי חרס מעטים מהתקופה הרומית הקדומה. לבור השני (644; 0.8 × 0.9 מ׳, עומק כ־0.55 מ׳) פינות מעוגלות. בפינתו הדרומית נחצב בור שיקוע מעוגל (0.3 מ׳ קוטר, כ־0.35 מ׳ עומק). בין שני הבורות הפריד קיר צר, ותעלה שנחצבה בחלקו העליון חיברה ביניהם. תעלה צרה וחצובה ניגשת אל פינתו הצפונית־המערבית של הבור. שתי תעלות צרות שנחצבו בפינות הבורות התחברו לתעלה אחת שנמשכה לכיוון צפון (0.12 מ׳ רוחב, 1.4 מ׳ אורך). היא הובילה לבור שיקוע מעוגל וקטן, וממנו לאזור שנהרס בבליית הסלע.

לגת 16 (איור 29) משטח דריכה מלבני (L638; 2.9 × 3.5 מ׳), נמוך כ־0.4 מ׳ מפני הסלע ומשופע כלפי בור האיגום (L640). מרכז המשטח שקוע, ובתוכו וסביבו נחשפו ספלולים רבים, חלקם סדורים בשורה לאורך דופנו המזרחית. חלקו הדרומי של משטח הדריכה ניזוק עקב חציבת בור (0.75 × 1.5 מ׳, עומק 0.5 מ׳). הרס משטח הדריכה וחציבת הספלולים מעידים על הפסקת השימוש בגת. קיר חצוב נמוך (0.25 מ׳ רוחב) מפריד בין משטח הדריכה לבור האיגום, ותעלה חצובה בתחתיתו מחברת ביניהם. הבור רבוע (0.9 × 1.0 מ׳, עומק 0.6 מ׳), ובתחתיתו, בפינה הצפונית־המזרחית, חצוב בור שיקוע סגלגל (0.2 × 0.3 מ׳, עומק 5 ס״מ). בקרקעית הבור נמצאו כלי חרס מעטים מהתקופה הרומית הקדומה.

בור נוסף (L639) נחצב ממערב לבור האיגום, וקיר חצוב ברוחב 0.8 מ׳ הפריד ביניהם. צורתו מעוגלת, לא־רגולרית (0.7 × 0.8 מ׳, עומק כ־0.9 מ׳), ובתחתיתו בור שיקוע מעוגל (0.5 מ׳ קוטר, 0.12 מ׳ עומק). ספלול קטן (0.18 מ׳ קוטר, 0.1 מ׳ עומק) קשור אליו בתעלה. לא ברור מהו תפקידו של בור זה: ייתכן ששימש לניקוז נוזל עודף מבור

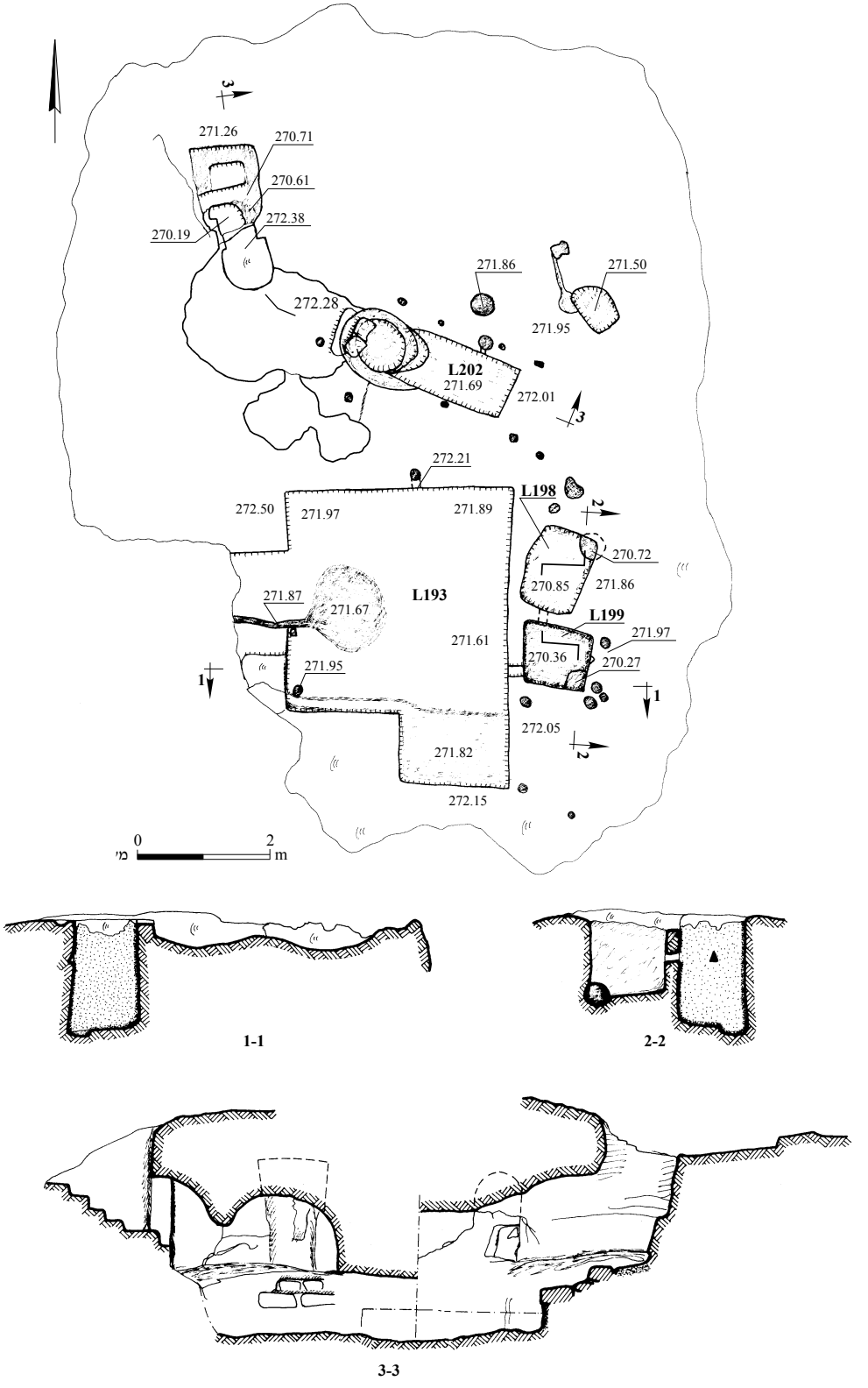

תכנית 29. גת 14 : תכנית וחתכים.

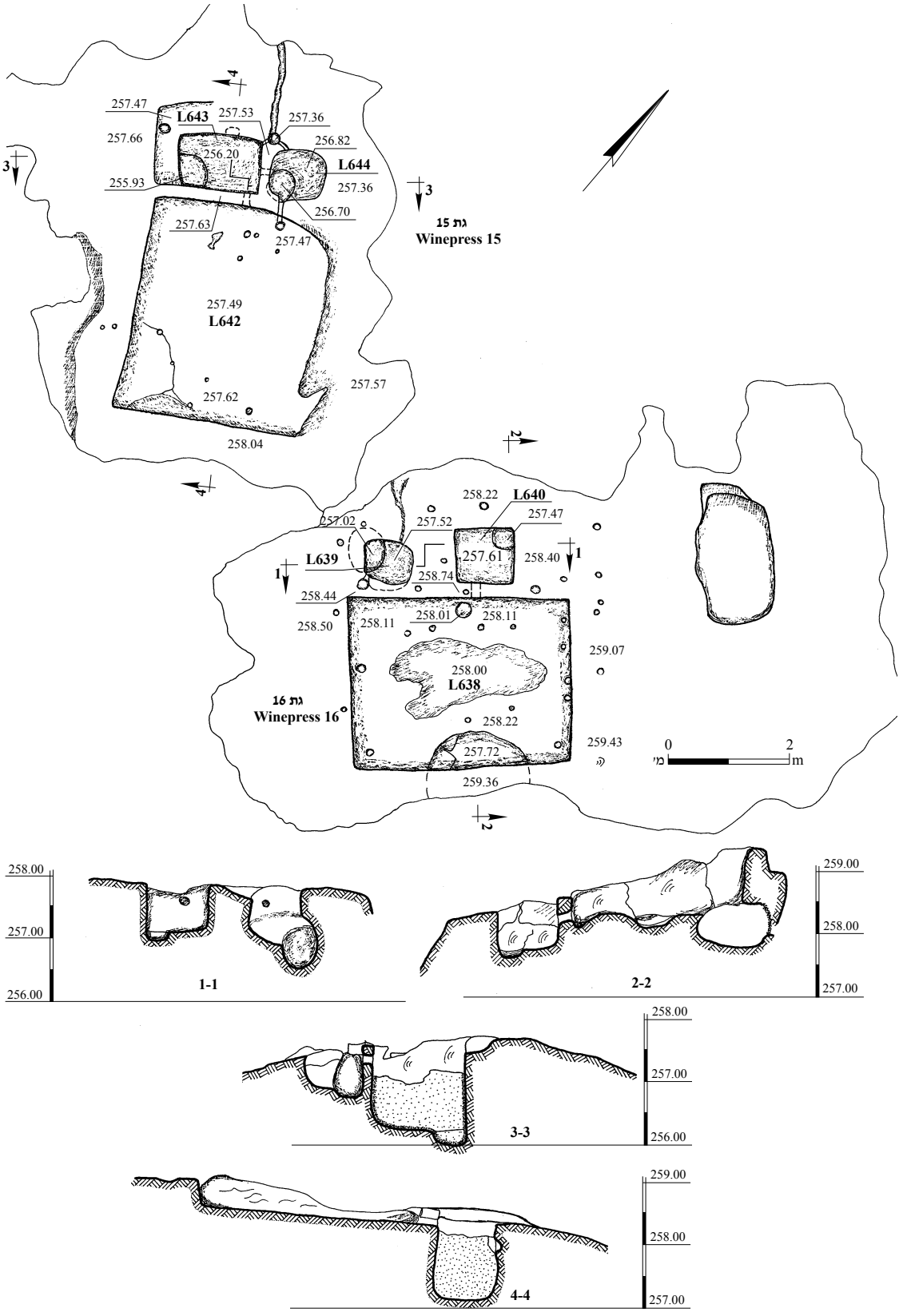

תכנית 30. גתות 15 ו־16 : תכנית וחתכים.

איור 28. גת 15, מבט לדרום.

איור 29. גת 16, מבט לצפון־מזרח.

האיגום, ולכן הקיר המפריד ביניהם משופע ונמוך יותר (תכנית 30: חתך 1–1), או להתסמת זגים להכנת קוניאק, ואפשר שאינו קשור כלל לפעילות הגת ונוסף לאחר צאתה מכלל שימוש.[3] גת דומה נתגלתה באזור ראש העין (כוכבי ובית־אריה תשנ"ד:22, מס' 10).

גת 17 (תכנית 31; איור 2). הגת גדולה, ממוקמת בשוליה הצפוניים של הגבעה, ולה שני משטחי דריכה שניזוקו בגלל פעולות חציבה ובליה. ממערב לגת נתגלה בית בד (1; להלן). ממשטח הדריכה המערבי (L501; מידות משוערות 4 × 4 מ') נשתמרו רק קטעים מחלקו הצפוני והמזרחי ומפינתו הדרומית־המערבית שהייתה מטויחת בטיח לבן.

ממשטח הדריכה המזרחי (L503; מידות משוערות 4 × 5 מ') השתמר רק קצהו המערבי. שקע חצוב, שהוצב בו בורג (L508; 0.4 × 0.5 מ', עומק כ־0.35 מ'), נמצא במשטח, במרחק של כ־1.8 מ' מהבורות. משטח הדריכה והשקע טויחו בטיח אפור. לא נמצאו תעלות שקשרו בין המשטחים לבורות, אולי כיוון שהקיר שהפריד ביניהם לא השתמר.

בור השיקוע (L504; 1.1 × 1.1 מ', עומק 1.3 מ') רבוע ומטויח בטיח אפור. בפינתו הדרומית־המזרחית נחצב בור שיקוע סגלגל. קיר חצוב, נמוך, הפריד בין בור השיקוע לבור האיגום, ותעלה חצובה בתחתיתו מקשרת ביניהם. בור האיגום רבוע ומטויח בטיח אפור אף הוא (L502; 1.4 × 1.4 מ', עומק 1.7 מ'). על הדופן המערבית שלו, ובהתאמה לשפתו, הונחו אבנים מסותתות גס, מלוכדות במלט, כדי לפלס את הסלע. במרכז הבור נחצב עמוד נמוך (0.25 מ' קוטר, 0.4 מ' גובה), בפינתו הדרומית־המזרחית נחצב בור שיקוע סגלגל, ובדופן הדרומית — זיז משולש. ממזרח לבורות נחצבו ספלולים עגולים בשתי שורות מקבילות, המרוחקות 1.3–1.5 מ' זו מזו. ספלולים נוספים נחצבו מדרום לגת.

שברי גוף אחדים של כלי חרס מהתקופה הרומית הקדומה נתגלו בבור האיגום, ועל פני השטח נמצאה קערה מהתקופה הממלוכית (איור 30:2). הטיח שונה בשני משטחי הדריכה, ומעיד על קיומם של שני שלבי שימוש או על תיקון מאוחר. לשלב הראשון שייך המשטח המטויח בטיח לבן האופייני לתקופה ההלניסטית (פייג תשמ"ט:89–90), ואילו לשלב השני שייך המשטח המטויח בטיח אפור האופייני לתקופה הרומית הקדומה (פורת תשמ"ט:75).

אפשר שהגת החלה לשמש בתקופה ההלניסטית, ובתקופה הרומית נוסף לה משטח והותקן בורג להגברת תפוקת התירוש. גת שלה עמוד בבור האיגום נתגלתה בשכונת גילה בירושלים ותוארכה למאה הא' לפסה"נ (וקסלר־בדולח תשנ"ח[א]:180, 190–191).

גת 18 (תכנית 32; איור 2). אף גת זו גדולה, והיא ממוקמת בשיפוליה העליונים של הגבעה, בחלקה המזרחי. היא צמודה לשני בורות מים: ממזרח (L539, L649) ומצפון (L549, L561). שני שלבי שימוש הובחנו. צורתו וגודלו של משטח הדריכה (L550) בשלב הראשון אינם ברורים, חלקו נהרס בבליה וחלקו בגלל פעילות מחצבה. גודלו, ללא החלקים המערבי והצפוני החסרים, 5.6 × 9.0 מ'.

המשטח נמוך כ־0.45 מ' מפני הסלע שמדרום; בצפון הסלע נמוך יותר בגלל מחצבה. לאורך דופנו המזרחית נחצבה מדרגה שגובהה 0.4 מ' מעל הקרקעית (כ־0.75 × 4.80 מ', צדדיה הדרומי והצפוני הרוסים). בדרום המשטח, בגובה 0.45 מ' מעל הקרקעית, נחצבה מדרגה נוספת, מעוגלת למחצה (1.5 × 2.7 מ'), ששימשה כנראה להנחת ענבים לפני הדריכה (איילון, קדרון ושרביט תש"ן:97). משטח הדריכה רוצף פסיפס לבן.

ממזרח למשטח נחצבו בור איגום (L562) ובור שיקוע (L598) רבועים, מטויחים בטיח אפור ומרוצפים פסיפס לבן. לבור האיגום (2.0 × 2.4 מ', עומק כ־2.1 מ') תשע מדרגות צרות (0.25–0.40 × 0.4 מ'). בדופנותיו הדרומית והמזרחית נחצבו שוליים מפולסים להנחת מכסה. קיר נמוך הפריד בין בור האיגום לבור השיקוע, ובמרכזו — תעלה (תכנית 32: חתך 2–2).

בפינה הצפונית־המערבית של בור השיקוע (L598; 1.4 × 1.6 מ', עומק כ־1.5 מ') הותקן שקע מעוגל לאיסוף פסולת. מתקן חצוב, שלא השתמר, התחבר בתעלה צרה אל הדופן המזרחית שלו, ומשני צדי התעלה נחצבו שני שקעים קטנים, רבועים.

בשלב השני נערכו תיקונים בגת; הפסיפס של משטח הדריכה תוקן, כיוון אבני הפסיפס החדשות שונה מהכיוון המקורי, ובורות האיגום והשיקוע הוקטנו. רצפת בור השיקוע טויחה בטיח אפור (L540), 0.3 מ' מעל רצפת הפסיפס המקורית. כלי החרס המעטים שנתגלו היו שברי קנקנים מהתקופות הרומית המאוחרת–הביזנטית (איור 30:3, 4).

בור האיגום הוקטן בבניית קיר (W1) לאורך דופנו המזרחית; הקיר נבנה מאבני גוויל בבנייה יבשה וטויח בשכבה עבה של טיח אפור. כלי

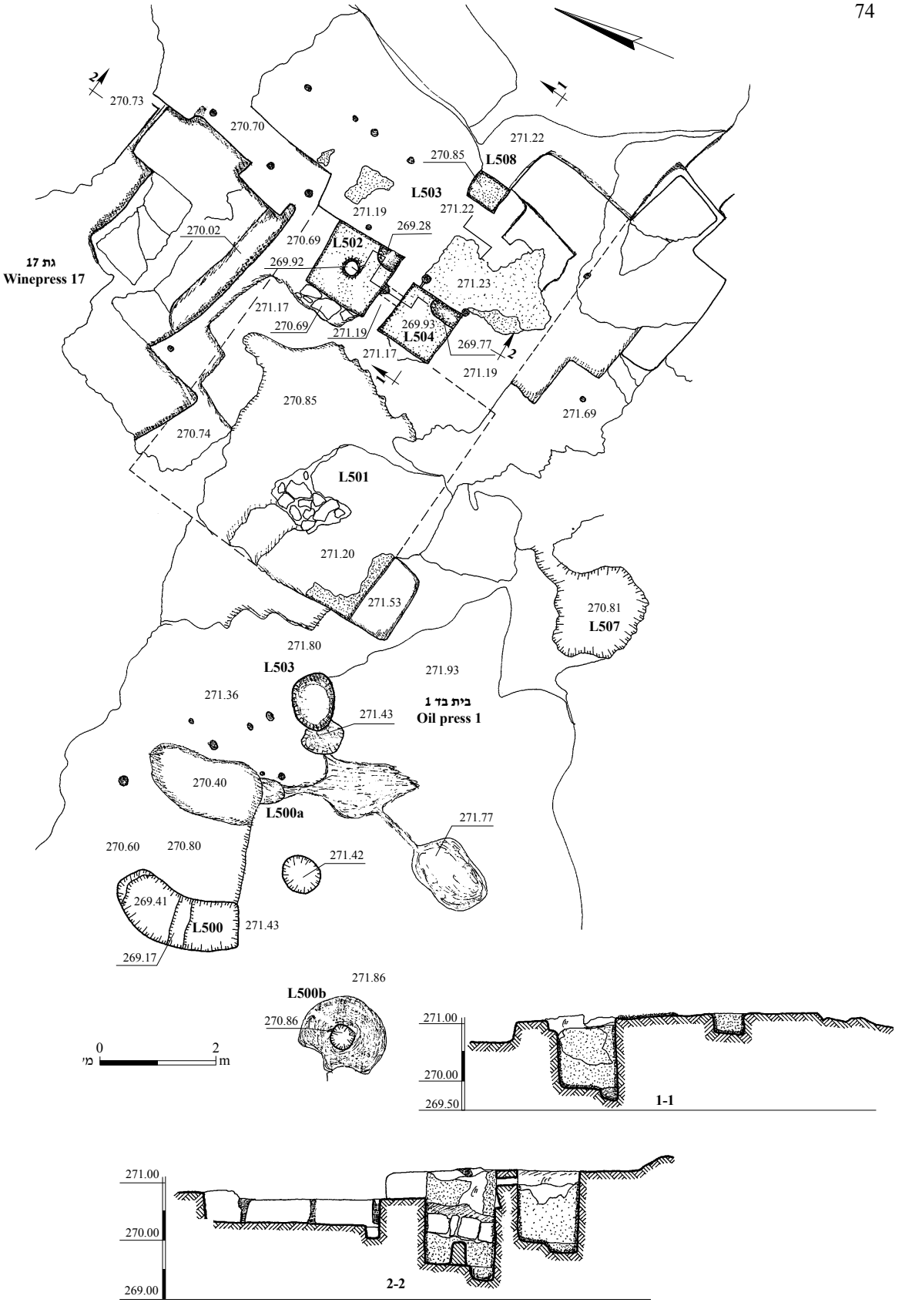

תכנית 31. גת 17 ובית בד 1 : תכנית וחתכים.

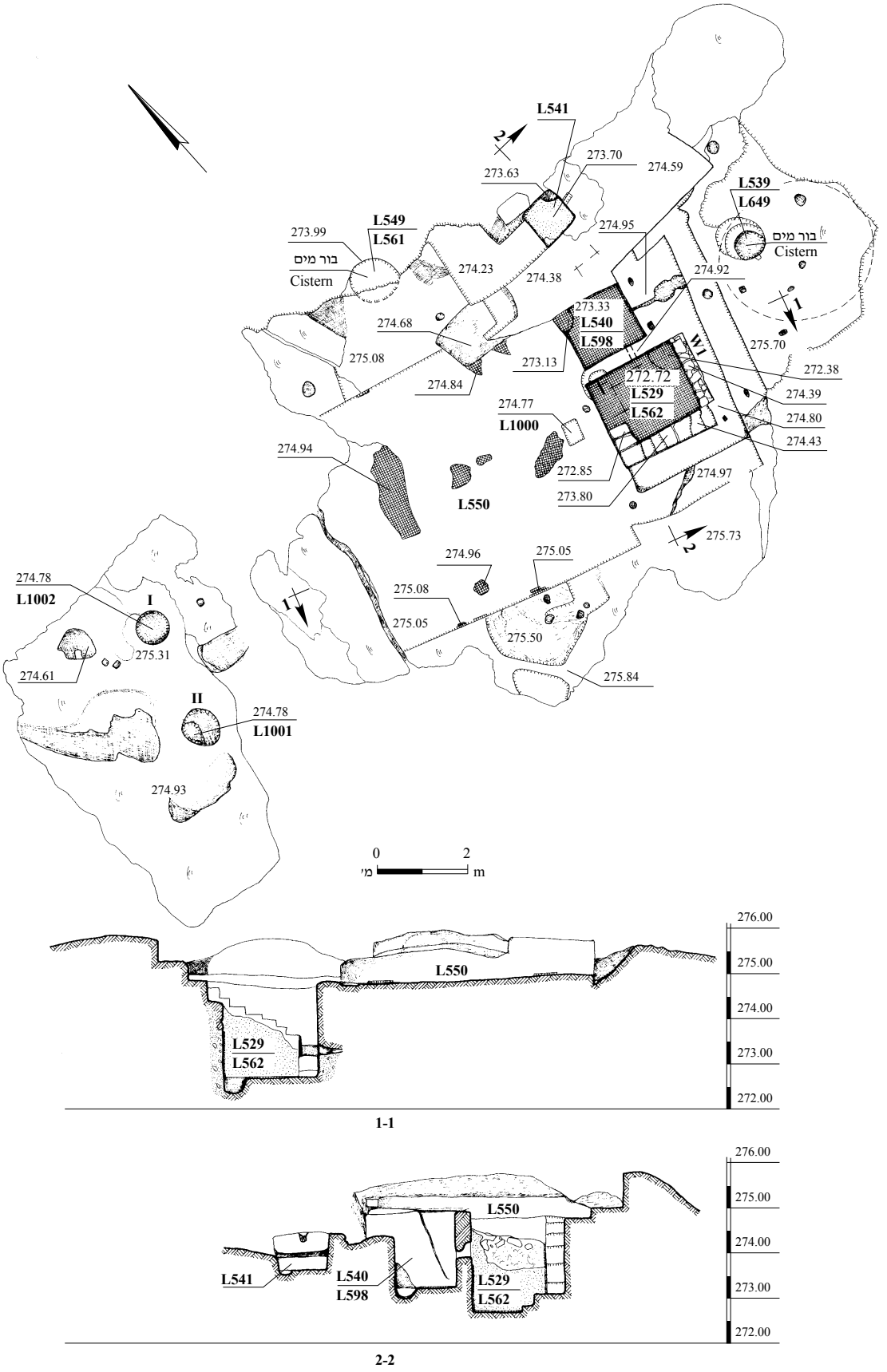

תכנית 32. גת 18 : תכנית וחתכים.

החרס שנתגלו בפירוקו תוארכו לתקופה הרומית הקדומה. ממערב לבור האיגום נחצב בור קטן, רבוע (L1000; 0.4 × 0.4 מ׳, עומק 7 ס״מ) ששימש להתקנת בורג.

בניית הגת, השינויים בה וסיום השימוש בה תוארכו לתקופה הביזנטית על סמך כלי החרס שנתגלו בתחתית בור השיקוע והעדר כל ממצא מאוחר לתקופה זו. על קיומו של שלב קדום מעידה כמות רבה של קנקנים, פכים וסירי בישול משלהי התקופה ההלניסטית–התקופה הרומית הקדומה שנמצאה בבורות המים (L549, L539; איור 30:5, 6), בפירוק קיר 1 ועל הסלע סביב (לא אוירו). הממצא מעיד על קיומו של מתקן בקרבת מקום שנהרס בעת בניית הגת, אפשר שזו הייתה גת קדומה שהורחבה בתקופה הביזנטית.

מצפון לגת נחשפו בור מלבני מטויח (L541; 1 × 1 מ׳, עומק 0.53 מ׳) וממערב לה — שני בורות ריקים מממצא (I, II; 0.8 מ׳ קוטר, כ־0.55 מ׳ עומק). עקב פעילות של מחצבה מאוחרת במקום לא הובהר הקשר בין המתקנים לגת. ספלולים חצובים במגוון גדלים נמצאו פזורים ללא סדר כלשהו סביבה.

ממצא כלי החרס

קנקן (איור 30:1).— לקנקן צוואר ארוך ומעובה, כתף מצולעת ושתי ידיות עבות.

קערה (איור 30:2).— לקערה שפה מעובה נוטה חוצה, דופן מזווה והיא מזוגגת בזיגוג ירוק.

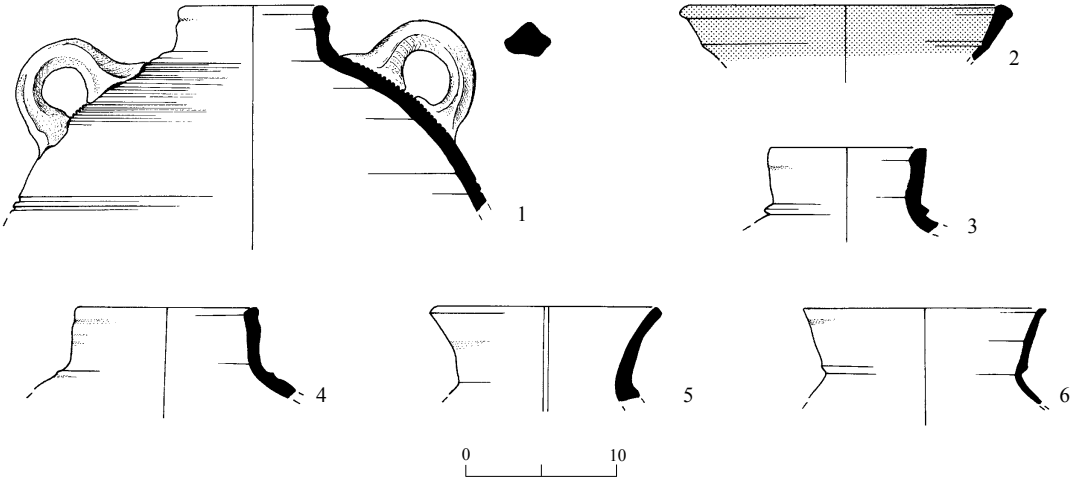

איור 30. כלי החרס מגתות 16 (1), 17 (2) ו־18 (3–6).

מס׳	הכלי	מיקום	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות	תאריך
1	קנקן	גת 16	4609	1500	טין כתום, גריסים וחצצים לבנים	Magness 1993:231, Form 7:2	סוף המאה הד׳ – המאה הי׳ לסה״נ
2	קערה	גת 17	1019	500	טין חום–כתום, גריסים לבנים, זיגוג ירוק מפנים ומחוץ	Avissar and Stern 2005:15, Fig. 5:7, Type I.1.4	המחצית השנייה של המאה הי״ג – המאה הי״ד לסה״נ
3	קנקן	גת 18	1096	540	טין חום בהיר, גריסים לבנים	Magness 1993:225, Form 4A:4	המאות הג׳–הד׳ לסה״נ
4	קנקן	גת 18	1102/2	540	טין חום–כתום, גריסים לבנים ושחורים	Magness 1993:225, Form 4B:4	המאות הה׳–הו׳ לסה״נ
5	קנקן	גת 18	1102/1	539	טין חום–ירוק, גריסים לבנים קטנים	בר־נתן תשמ״ח: לוח 6:1 גרינהוט תשנ״ח: איור 10:39 Ben-Arieh and Coen-Uzzielli 1996: Fig. 4.1:4	המאות הב׳–הא׳ לפסה״נ
6	קנקן	גת 18	1147	549	טין חום בהיר, גריסים לבנים	Ben-Arieh and Coen-Uzzielli 1996: Fig. 4.1:3 Bar-Nathan 1981: Pl. 3:8	המאה א׳ לפסה״נ

קנקנים (איור 30:3–6).— לקנקנים מס׳ 3 ו־4 צוואר ארוך ומעובה; לאחרון רכס בבסיס הצוואר. לקנקנים מס׳ 5 ו־6 צוואר ארוך ושפה משתפלת.

בתי בד ומתקני כבישה (׳בודדות׳)

בתי הבד ומתקני הכבישה נמצאו פזורים על הרכס, והם שייכים לטיפוס הממוקם סמוך לשטחי עיבוד חקלאיים (איילון, קדרון ושרביט תש״ן:101; פרנקל תשמ״ד:21–22; עיטם תשמ״ג:25–27; תשנ״א:161–167). לצד מתקני הכבישה נתגלו גם בורות ושקערוריות חצובים; יש הסבורים ששימשו לסחיטת כמות קטנה של זיתים (דר תשמ״ב:269–270; איילון, קדרון ושרביט תש״ן:106–107). מתקני כבישה A–C ממוקמים בשיפוליה הצפוניים של הגבעה, ממזרח למערכת קבורה 1 ומערת קבורה 12 וסמוך למחצבה (D; להלן); הם שימשו להפקת שמן או נוזל אחר. בתי הבד מיוחסים לשני טיפוסים. הטיפוס האחד הוא מתקן בעל משטח לחיצה עגול, שבמרכזו או בצדו גומת איסוף; לעתים חצוב חריץ סביב הגומה או המשטח. הטיפוס השני הוא מתקן בעל משטח לחיצה סגלגל, לא־רגולרי, ובור איגום קטן, שייתכן ששימש להפקת שמן או יין או שניהם.

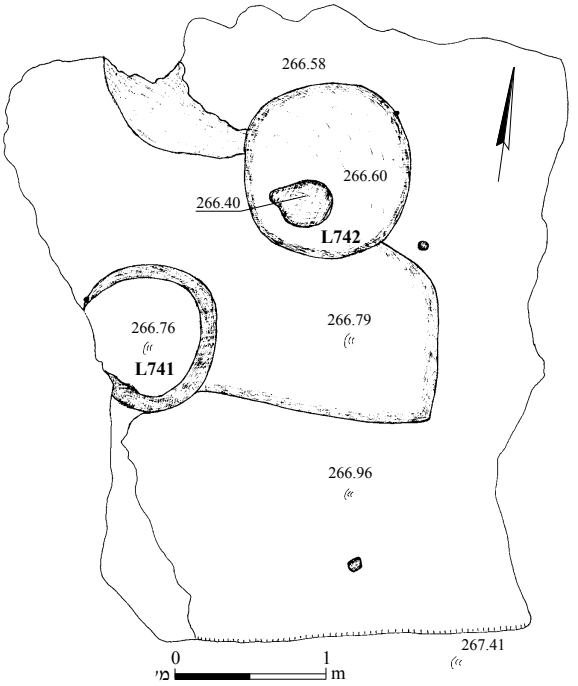

תכנית 33. בית בד 2.

בית בד 1 (ר׳ תכנית 31; איור 2). מצפון לגת 17 נחשף מקבץ של מתקנים, ובהם בית בד שלו משטח דריכה סגלגל ובו מגרעת קטנה (L500b). במרכזו חצוב בור איסוף רבוע, מעוגל בפינותיו (0.45 × 0.45 מ׳, עומק כ־1 מ׳), ממזרח לו נתגלה מתקן סחיטה קטן (L503) ולו משטח דריכה סגלגל (0.75 × 1.00 מ׳) המתחבר ממערב לבור איסוף לא־רגולרי (0.45 × 0.75 מ׳, עומק 0.37 מ׳). בין שני המתקנים ומצפון להם חצובים בור מוארך ומדורג (L500) ובור עגול (L500a; 0.55 מ׳ קוטר, 0.4 מ׳ עומק).

בית בד 2 (תכנית 33; איור 2). לבית הבד, הממוקם במדרונות הצפוניים של הגבעה, משטח דריכה סגלגל (L742; 1.30 × 1.37 מ׳) ובו בור איסוף קטן (0.2 × 0.5 מ׳, עומק 0.2 מ׳). מדרום־מערב לו נתגלה מתקן נוסף (L741), בעל משטח מפולס, המתחבר למשטח מעוגל מוקף בתעלה רדודה. סביב המתקנים ועל פני השטח נמצאו כלי חרס מהתקופה הרומית הקדומה, אך במתקנים לא נתגלה כל ממצא.

בית בד 3 (תכנית 34; איור 2). לבית הבד משטח דריכה קטן, לא־רגולרי (L763; 1.10 × 1.15 מ׳), המחובר לבור איסוף סגלגל (0.2 × 0.3 מ׳, עומק 0.45 מ׳). ממערב לו משטח דריכה מעוגל (L765; 1.2 מ׳ קוטר) ולו שקע עגול, המובלט בשוליים (0.2 מ׳ קוטר, 0.3 מ׳ עומק). מצפון לשני המתקנים נחצב מתקן סחיטה קטן (L766). במתקנים לא נתגלה כל ממצא, אך על הסלע סביב נמצאו שברי כלי חרס מעטים מתקופת הברזל ומהתקופות הרומית והביזנטית.

בית בד 4 (תכנית 35; איור 2). בית הבד ממוקם בשיפולים הצפוניים־המערביים של הרכס, מצפון לגת 8. יש לו משטח דריכה מעוגל (L706; 1.7 מ׳ קוטר), שבמרכזו גומה (0.45 מ׳ קוטר, 0.35 מ׳ עומק) ובתחתיתה שקע לאיסוף פסולת. הגומה מובלטת בשפה גבוהה ממפלס המשטח, למעט בפתחה. בצדו הצפוני־המערבי של המשטח חצוב שקע עגול, רדוד (0.3 מ׳ קוטר, 0.1 מ׳ עומק), כנראה להנחת קנקן.

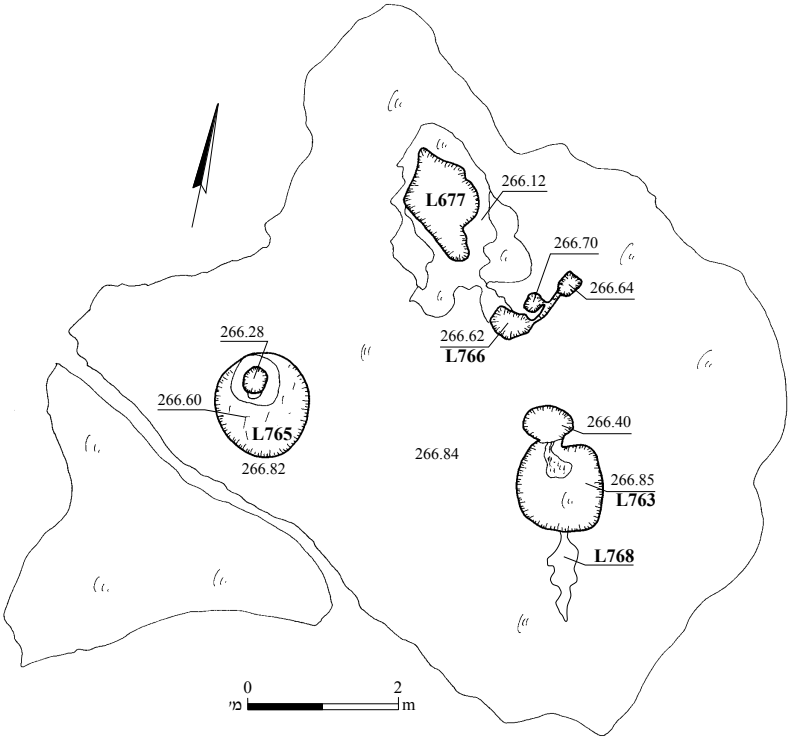

תכנית 34. בית בד 3.

איור 31. בית בד 5, מבט לצפון.

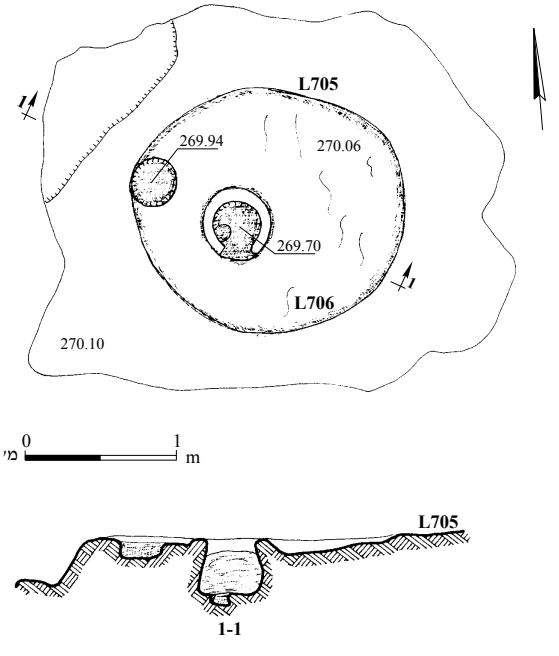

תכנית 35. בית בד 4: תכנית וחתך.

בית בד 5 (תכנית 36; איורים 2, 31). בית הבד נחשף בשיפוליה העליונים של הגבעה, ממזרח לו הייתה מחצבה שפגעה במתקנים בסביבה. תעלה חצובה חיברה בין משטח כבישה מעוגל ומשופע (L720; כ־1.5 מ׳ קוטר, כ־0.4 מ׳ מפני הסלע) לבור איגום סגלגל, רדוד (L721; 0.65 × 0.75 מ׳, עומק כ־0.2 מ׳). הבור, שבמרכזו חצוב שקע עגול וצדו

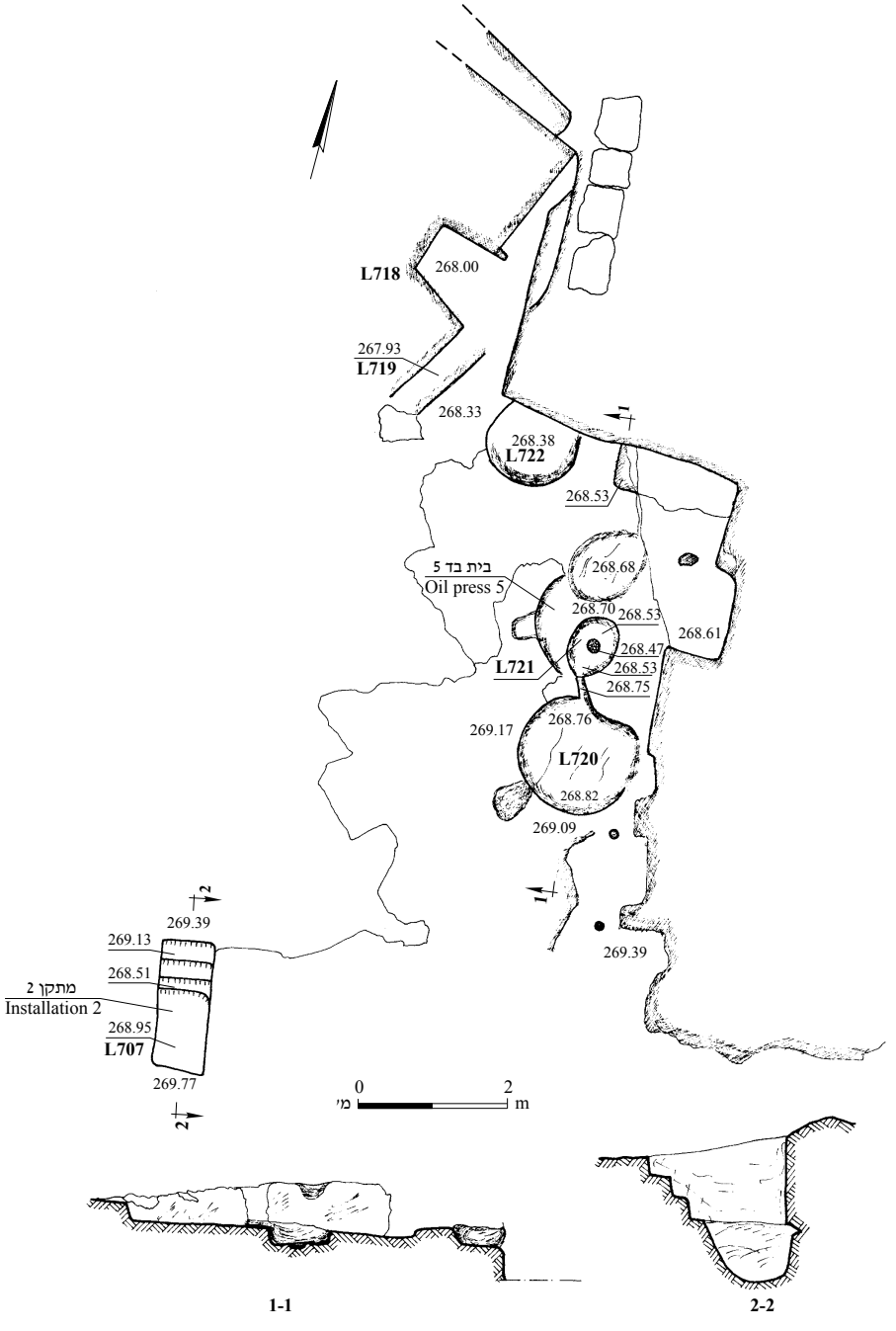

תכנית 36. בית בד 5 ומתקנים חצובים: תכנית וחתכים.

המערבי מעוגל, היה כנראה שריד ממתקן קדום. סביב בית הבד נמצאו שברי כלי חרס מעטים מהתקופות הרומית והביזנטית.

מצפון לבית הבד נתגלה מתקן חצוב (0.80 × 1.15 מ׳, עומק 2 ס״מ) ולו תעלה צרה שכיוונה דרום–צפון (L719). התעלה נחתכה מהמחצבה, ולכן תכנית המתקן אינה ברורה. משטח נוסף, מעוגל, שקצהו הצפוני חתוך, נחצב מצפון לבית הבד (L722); אפשר ששימש לסחיטה. שברי כלי חרס מעטים מהתקופות הרומית והביזנטית נמצאו

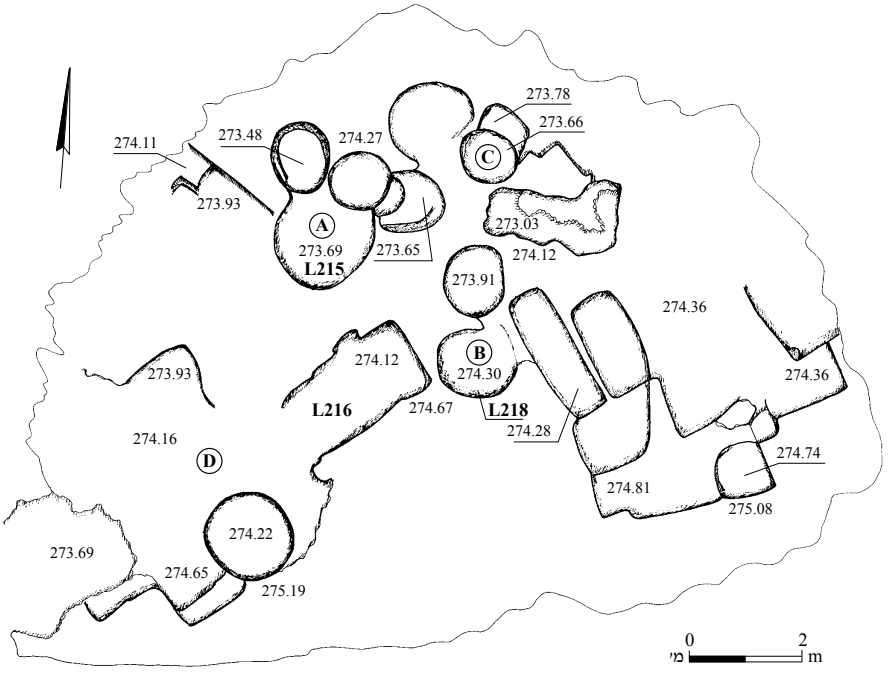

תכנית 37. מתקנים (A–C) ומחצבה (D).

על הסלע, ובמשטח הכבישה נתגלה מטבע שתוארך לשנים 425–450 לסה״נ (ר׳ ביכובסקי, להלן).

מתקן כבישה A (תכנית 37). המתקן מורכב ממשטח כבישה מעוגל (L215; 1.6 × 1.7 מ׳) המחובר לשני בורות איגום: האחד סגלגל ולו שפה בולטת, פרט לצד המתחבר אל המשטח (0.75 × 1.10 מ׳, עומק 0.2 מ׳), והאחר עגול (1.1 מ׳ קוטר, 0.19 מ׳ עומק). משטח נוסף, מעוגל למחצה ולו שפה בולטת, נמצא ממזרח (לממצא דומה, ר׳ עיטם תשנ״א:167, איור 3). כלי החרס שנמצאו תוארכו לתקופת הברזל ולתקופה הרומית הקדומה.

מתקן כבישה B (תכנית 37) למתקן משטח כבישה עגול (L218; 1.4 מ׳ קוטר, 0.3 מ׳ מפני הסלע), המחובר בתעלה קצרה אל בור איגום מצפון לו (1.0 × 1.2 מ׳, עומק כ־0.4 מ׳).

מתקן כבישה C (תכנית 37). למתקן משטח מלבני קטן (0.5 × 0.8 מ׳), המחובר לבור סגלגל (0.8 × 1.1 מ׳, עומק 0.12 מ׳).

ממצא המטבעות

גבריאלה ביכובסקי

סל 1350, לוקוס 720, בית בד 5, ר״ע 67584.
450–425 לסה״נ.
פנים: שחוק.
גב: צלב בתוך זר. המטבעה איננה קריאה.
Æ, 0.79 גרם, 11 מ״מ.
השוו *LRBC* 2:103, No. 2810.

מחצבות

המחצבות נמצאו בעיקר בצפון־מערב הגבעה ובדרום־מזרחה (איורים 2, 32); הן קטנות או גדולות, חלקן מדורגות ובחלקן נוצרו מעין חצרות. הן נמצאו בתוך המתקנים או בקרבתם: מערות קבורה (1 [חדר D], 12, 16); גתות (2, 5, 14, 17, 18); בית בד (5); סמוך למתקני כבישה (D; תכנית 37); וסמוך לכבשני סיד (להלן). לעתים חלק מהמתקנים נהרס בגלל פעילותן. בדרום בית בד 5 (תכנית 36) נתגלתה חציבה

איור 32. מחצבות בדרום־מזרח האתר, מבט למזרח.

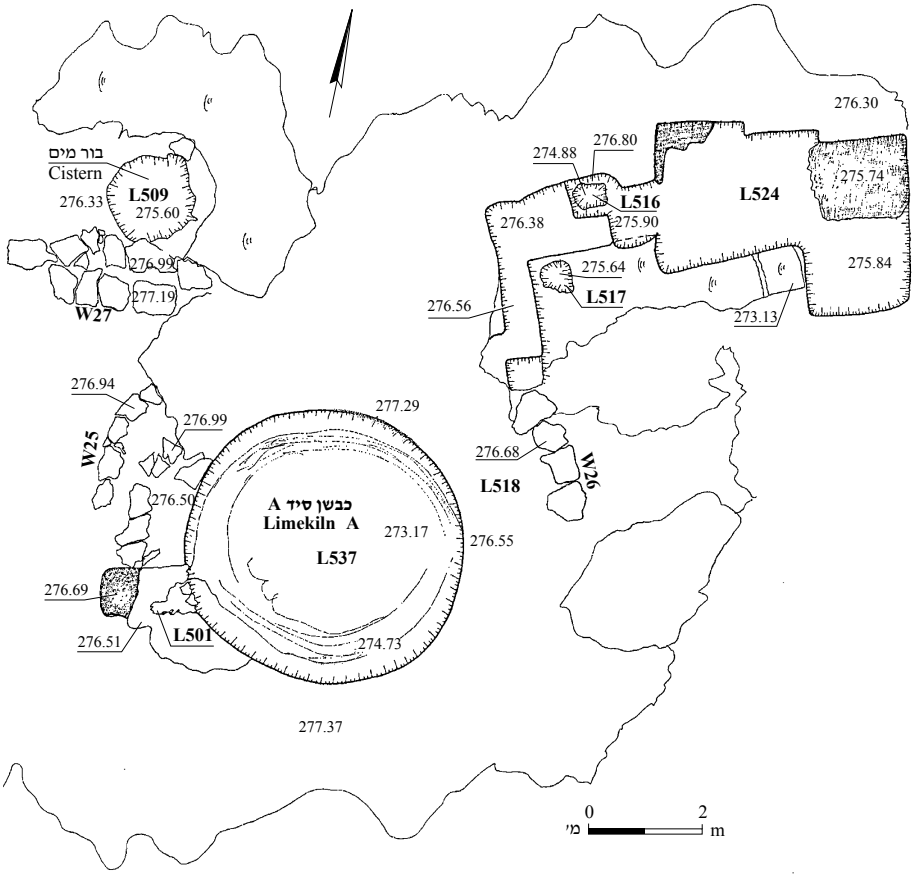

תכנית 38. כבשן סיד, בור מים ומחצבה.

עגולה (1.5 מ׳ קוטר) שאפשר שנועדה לאבן גולל (איילון, קדרון ושרביט תש״ן:107; עולמי תשמ״א:31, איור 1).

כבשני סיד

נתגלו שני כבשני סיד, האחד על הרכס והאחר בשיפוליו המערביים (תכנית 38; איור 2), אחד מהם נחפר.

כבשן A (L537; 1.8 מ׳ עומק). סביב הכבשן נתגלו שרידי קירות בנויים אבני גוויל, במרחק כ־2.5 מ׳ מפתחו (W25, W26). בתוך הכבשן נתגלה שבר פך מטיפוס כלי עזה (לא אויר), המתארכו לתקופה העות׳מאנית או מאוחר יותר. מצפון לכבשן נתגלה בור מים (L509) וממזרח לו — מחצבה (L524, L516, L517).

מתקנים

מתקן 1 (תכנית 39; איור 2). המתקן נמצא מצפון לגת 5, בשיפוליה הצפוניים־המערביים של השלוחה. הוא מורכב מספלולים, משטח סחיטה, תעלות ובורות שיקוע צמודים לבור מים (L627). מצפון־מערב לו נמצא בור טבעי (L636; 2.6 × 3.7 מ׳, עומק 0.75 מ׳), לא־רגולרי, שבקרקעיתו

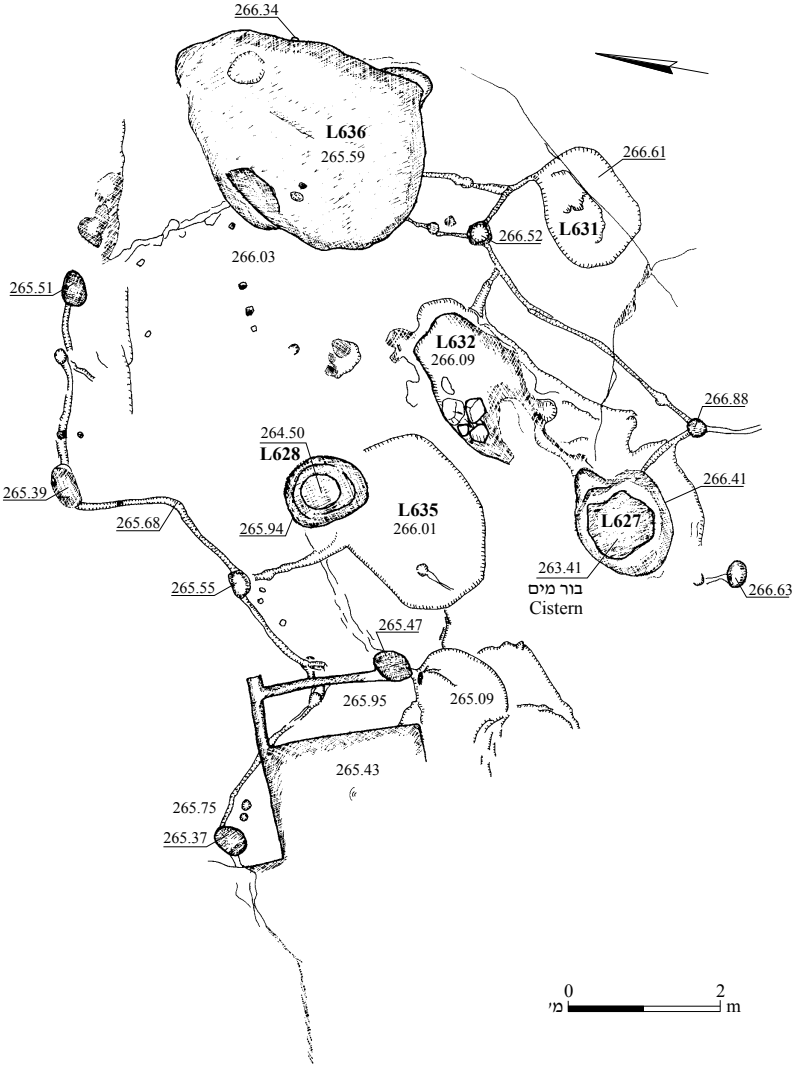

תכנית 39. מתקן 1.

חצובים שני שקעים רדודים. שתי תעלות חצובות ומקבילות, שבמרכז אחת מהן שקע עגול, התנקזו אל הבור ממזרח; הן הסתעפו מתעלה חצובה שכיוונה דרום־מזרח–צפון־מערב שהתחברה לבור חצוב, לא־רגולרי (L631). בסופה התפצלה התעלה לשניים, ובנקודת הפיצול ספלול קטן ועגול: תעלה אחת המשיכה דרומה אל בור המים, והשנייה פנתה למזרח ונקטעה. שקע טבעי נוסף (L632) מחובר לתעלה המרכזית. כל מערכת השקעים, הבורות והתעלות נוקזו לבור המים; אפשר ששימשו שקתות והמים העודפים זרמו חזרה לבור.

מדרום לבור 632 נחצבו משטח מפולס (L635) ובור חרוטי (L628; כ־1 מ׳ קוטר עליון, 0.5 מ׳ קוטר תחתון, 1.44 מ׳ עומק). תעלה חצובה במערב המשטח התנקזה לתעלה ארוכה שכיוונה צפון־מערב–דרום־מזרח. לאורך התעלה, שהקצה הדרומי שלה לא השתמר, נחצבו שישה ספלולים במרחקים שאינם אחידים. בבור המים נמצאו שברי כלי חרס מהתקופות הרומית הקדומה, הביזנטית, הממלוכית והעות׳מאנית (לא אוירו).

מתקן 2 (L707; ר׳ תכנית 36; איור 2). זהו בור שקרקעיתו מעוגלת (0.65 × 1.65 מ׳, עומק מרבי 1.7 מ׳) ושלוש מדרגות אחידות בגובהן (0.25 × 0.65 מ׳) יורדות אליו. צדו הצפוני חצוב אנכית ובו זיז חצוב כחצי מטר מעל הקרקעית; הזיז, מול המדרגה התחתונה, נועד כנראה להנחת מכסה. אפשר שהמתקן שימש לעיבוד אריגים (גרינהוט תשנ״ח:158).

דרך עתיקה

על הרכס במזרח הגבעה, מתחת לקירות טרסה (W28, W29, W34), נתגלה ריצוף (L555; תכנית 40; איורים 2, 33) עשוי אבני גוויל מוחלקות במגוון גדלים (0.3–0.7 מ׳ אורך הפן בממוצע). המשטח המרוצף נתחם מצפון ומדרום באבנים גדולות מאוד (1.2–1.8 מ׳ אורך הפן בממוצע). מתחת לאבני הריצוף נתגלו כלי חרס מסוף התקופה ההלניסטית, ומתחת לקירות הטרסות נתגלו שבר של מקטרת חרס וכלי חרס מהתקופה העות׳מאנית (לא אוירו).

בורות מים

נסקרו 12 בורות מים מטויחים (איור 2). הם נמצאו בדרך כלל בקרבת המתקנים שתוארו לעיל. רובם מטיפוס הפעמון ולהם פתח שאיבה עגול, למעט שניים שלהם פתח מלבני. לשניים מהם היו שני פתחים והם שימשו לשאיבת מים או לניקוי (איילון, קדרון ושרביט תש״ן:102). בחלקם נחצבו תעלות שהובילו לשקעים טבעיים או לבורות חצובים. אפשר ששימשו שקתות לבהמות.

איור 33. דרך עתיקה, מבט לצפון.

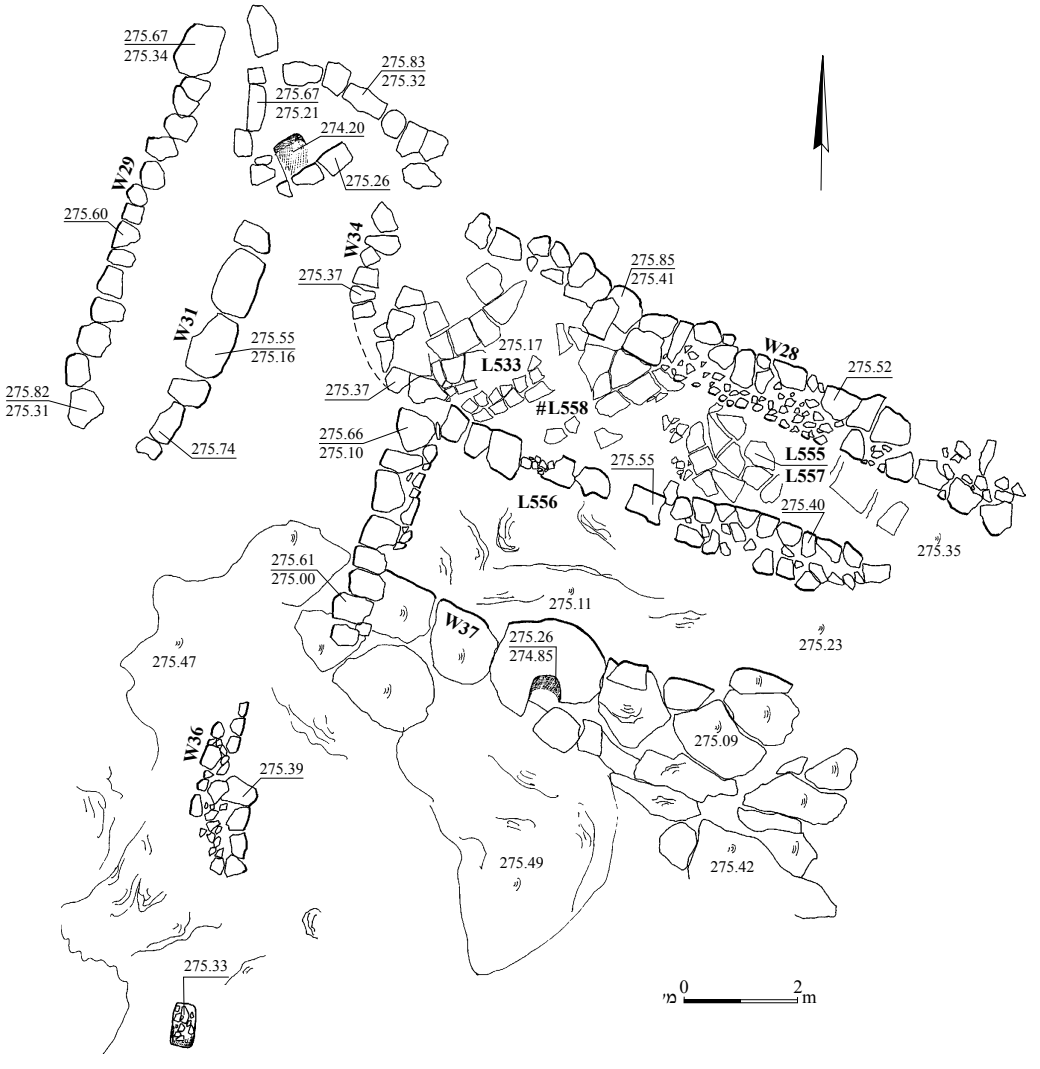

תכנית 40. דרך עתיקה.

חפירות ממערב לחורבת תיתורה

גת (תכנית 41). לגת משטח דריכה רבוע (L1063; 3 × 3 מ׳), ובפינתו הצפונית־המערבית מגרעת קטנה, חצובה (0.4 × 0.4 מ׳). תעלה חצובה חיברה בין המשטח לבור האיגום (L1033; 1.0 × 1.4 מ׳, עומק 0.75 מ׳). ממזרח לבור נחצבו שני ספלולים מחוברים בתעלה זעירה. מצפון לבור ומדרום לו נמצאו עוד ספלולים, המסודרים בשתי שורות מקבילות. ממזרח למשטח הדריכה נחצבו שני אגנים עגולים למחצה (0.4 × 0.4 מ׳, עומק 0.15 מ׳).

ממערב לגת נחשף משטח מיושר שצדו הדרומי הרוס (L1034; 2.5 × 2.5 מ׳). בדרום המשטח נחצב בור לא־רגולרי, ובפינתו המערבית — בור שיקוע (0.4 מ׳ עומק); אלו הם שקעים טבעיים שהותאמו למתקן. נראה שהוא שימש לסחיטה או שהיה אולי גת קטנה.

מבנה (תכנית 42). מבנה רבוע (2.7 × 2.8 מ׳) נחשף מצפון לגת. הקירות, שרוחבם 0.7 מ׳, בנויים מאבנים מסותתות גס ונשתמרו לגובה נדבך אחד. לא נתגלתה רצפה. במילוי בתוך המבנה (L1036) נמצאו מעט כלי חרס מהתקופה הביזנטית. מתחת למבנה נתגלו ספלול מעוגל ושקע מלבני שקדמו לו. מבנה זה שימש כנראה מגדל שמירה שהשקיף על הדרך שעברה מצפון לו (להלן).

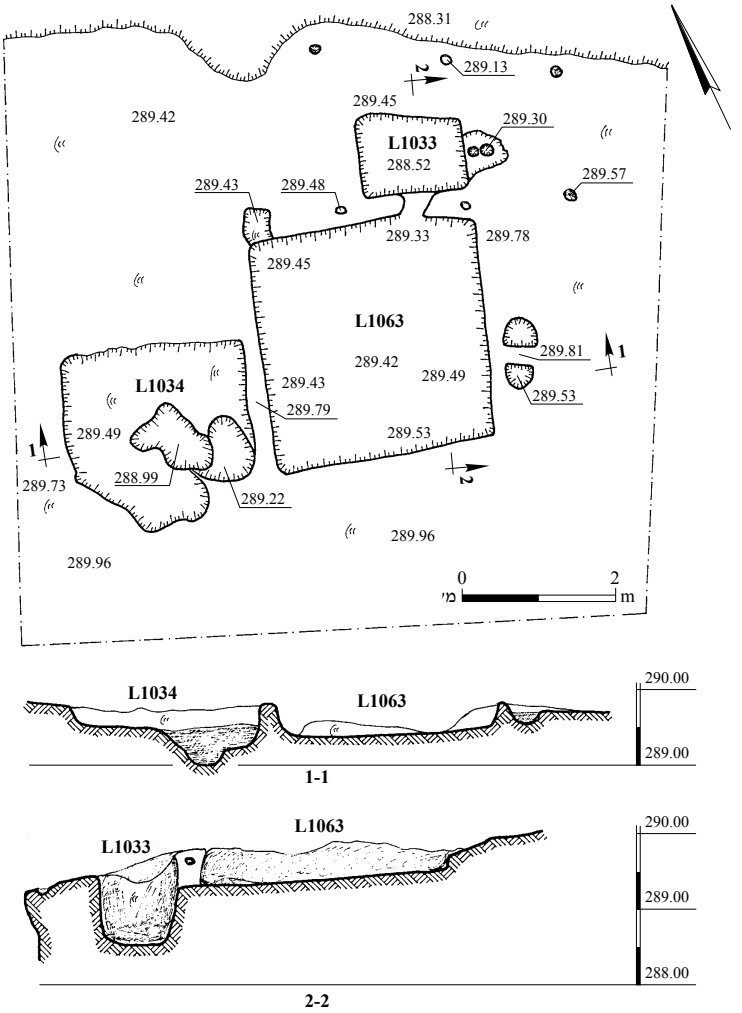

תכנית 41. גת: תכנית וחתכים.

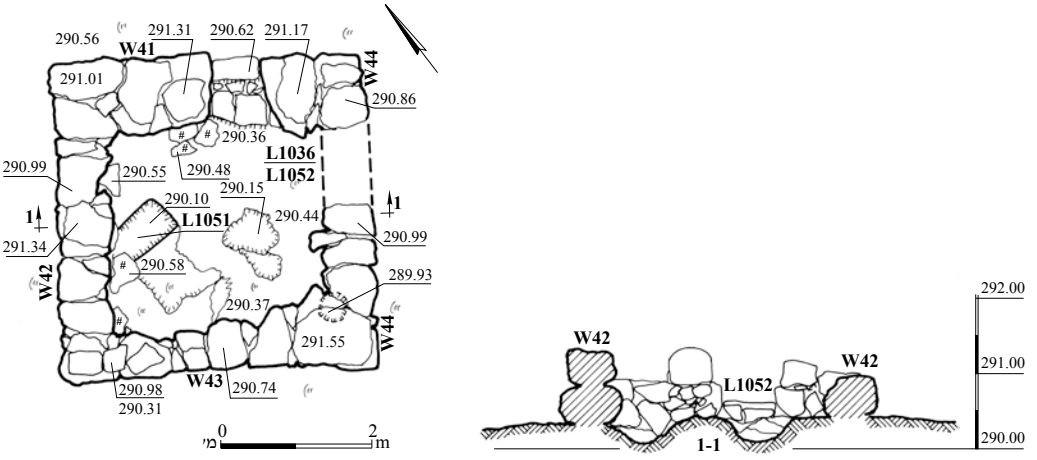

תכנית 42. מבנה: תכנית וחתך.

דרך. מצפון למבנה נוקה קטע באורך 4 מ׳ מדרך שנפגעה מכלים מכניים; רוחבה כ־2 מ׳, וכיוונה מזרח–מערב. היא בנויה לוחות ששולבו במפלס הסלע הטבעי ומצדיה הונחו אבנים גדולות מאוד ששימשו אבני ציון. קטע נוסף נתגלה ממערב לה, בתוואי כביש מס׳ 15. נראה שאלו חלקים מדרך בית חורון–לוד (רול ואיילון תשמ״ד:139–143).

מערה ובור מים (תכנית 43). אל המערה הובילו שש מדרגות חצובות (L1054, L1058; 4.8 × 5.0 מ׳). כמות האפר שנמצאה בה מעידה על שרפה גדולה, וייתכן על כן ששימשה מפחמה. הממצא שנתגלה בה היה מודרני.

ממזרח למערה נמצא בור מים פעמוני מטויח (L1055); הוא נחפר חלקית. בבור נתגלו כלי חרס רבים מהתקופות הביזנטית–האסלאמית הקדומה, ובהם קערות (איור 34) שלהן שפה נוטה חוצה ודופן מעוגלת; לקערה מס׳ 3 עיטור בהון.

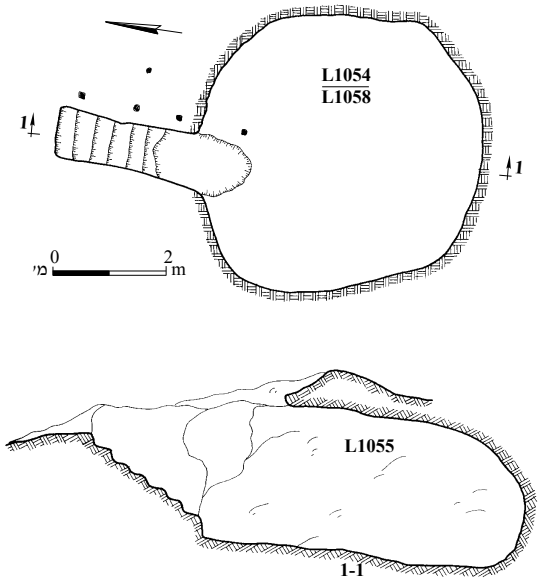

תכנית 43. מערה ובור מים: תכנית וחתך.

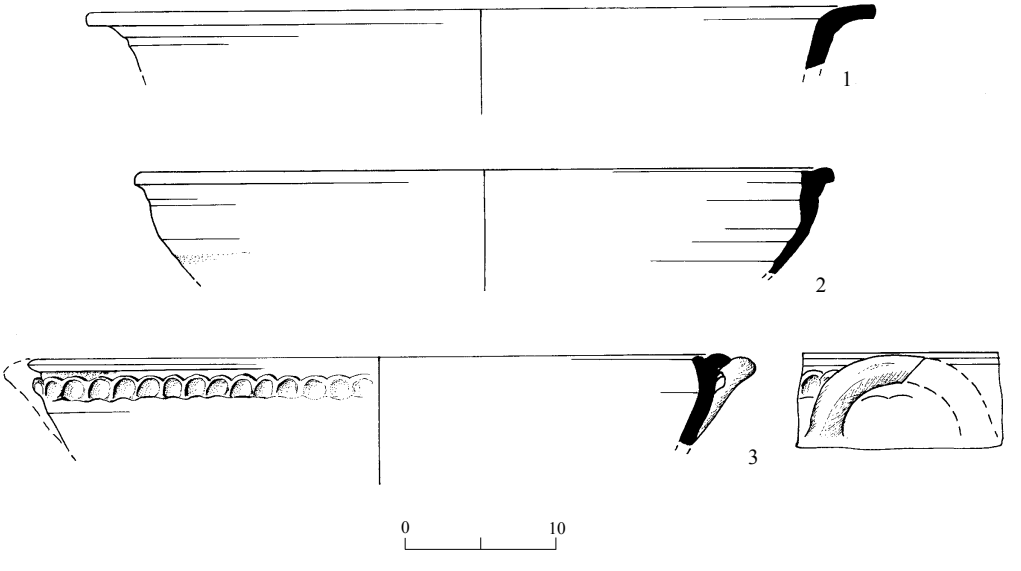

איור 34. כלי החרס מבור המים.

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
1	קערה	1602	1055	טין כתום, גריסים לבנים	Magness 1993:206, Form 2A:11	סוף המאה הו׳ – ראשית המאה הח׳
2	קערה	1548	1055	טין חום, גריסים לבנים ואפורים	Magness 1993:204, Form 1:6	המאות הד׳–הו׳
3	קערה	1592	1055	טין חום–אפור, גריסים לבנים ואפורים גדולים	Magness 1993:208, Form 2B:2	המאה הו׳ – ראשית המאה הח׳

סיכום

ראשיתו של היישוב בחורבת תיתורה בתקופה הנאוליתית הקדם־קרמית (ר׳ Zbenovich, this volume), ועיקר קיומו מתקופת הברזל 2 עד התקופה הביזנטית, עם נוכחות כלשהי בתקופות האסלאמית הקדומה, הממלוכית והעות׳מאנית. הקבורה נמשכה ברציפות מתקופת הברזל 2 ועד התקופה הרומית המאוחרת; מספר הנקברים ומנחות הקבורה מלמדים ששיאה היה בתקופת הברזל 2 ובימי הבית השני.

מספרם הרב של הגתות ושל בתי הבד מלמד שגידולי הגפן והזית היו הענפים החקלאיים העיקריים ביישוב. מספר הגתות גדול פי ארבעה ממספר בתי הבד; אף שפעילותם לא הייתה בו־זמנית, נראה שייצור היין היה העיקרי.

הגתות שנמצאו היו ברובן קטנות ובינוניות, והשתייכו כנראה למשקים משפחתיים ולא לאחוזה אחת. הממצא מאפשר לתארך חלק גדול מהן לימי הבית השני. הגתות הגדולות שנמצאו הן מהתקופה הביזנטית, ומעידות אולי על מעבר מייצור פרטי לייצור ציבורי. בתי הבד ומתקני הכבישה היו קטנים ופשוטים, והממצא המועט שנתגלה בהם מתוארך לתקופת הברזל ולתקופות הרומית והביזנטית.

נספח 1. הערכת מספר הפרטים המינימלי וחתך גיל ומין של הנקברים

מערה/קבר	תקופה	לוקוס	מס׳ פרטים מינימלי	הערכת מין		הערכת גיל (שנים)							
				M	F	לא ידוע	0–4	5–9	10–14	15–17	18–24	25–39	40+	גיל לא ידוע
1 (חדר A)	ברזל, הלניסטי	139, 108	2	1	1							2		
		146/7	1	1									1	
		סיכום	3	2	1							2	1	
1 (חדר B)	ברזל	156/9, 149	3	2		1			1			1	1	
		סיכום	3	2		1			1			1	1	
1 (חדר C)	הלניסטי, ברזל	127	3	1	1	1	1					1	1	
		130	3	1	1	1	1					2		
		131	7	2	1	4	1	1	1		2	1	1	
		132	1			1						1		
		133	2	2								1	1	
		134	13	6	3	4	1	1	1		1	5	4	
		136	2			2	1					1		
		137	1			1						1		
		140	5	2	1	2		1	1			2	1	
		סיכום	37	14	7	16	5	3	3		3	15	8	
1 (חדר D)	ברזל	126	3			3	2							1
		128	3			3	1			1				1
		סיכום	6			6	3			1				2

נספח 1. (המשך)

מערה/קבר	תקופה	לוקוס	מס׳ פרטים מינימלי	הערכת מין		הערכת גיל (שנים)							
				M	F	לא ידוע	0–4	5–9	10–14	15–17	18–24	25–39	40+	גיל לא ידוע
1 (חדר D)	רומי קדום	110	2			2	1				1			
		114	2			2	1				1			
		115	1	1							1			
		118	3		1	2	1		1		1			
		120/1	6	1	1	4	3			1		2		
		129	4	2	1	1	1					2	1	
		סיכום	18	4	3	11	7		1	1	4	4	1	
2	ברזל	721/2/4	13	3	4	6	4	1		1		3	1	3
		723	1			1								1
		753	1	1							1			
		779	1			1								1
		784	1			1								1
		סיכום	17	4	4	9	4	1		1	1	3	1	6
3	ברזל	591/6/8	2	1	1							1	1	2
		600	1		1									1
		618	4	1	1	2		1		1		1	1	
		620	7	3	2	2	1				1	3	2	
		סיכום	14	5	5	4	1	1		1	1	5	4	3
4	ברזל	654	1			1								1
		1505	1		1									1
		1506	1			1							1	
		סיכום	3		1	2							1	2
6	ברזל	522	1	1		1								1
		526	1			1								1
		סיכום	2	1		2								2
9	בית שני	כוך 1	1			1								1
		כוך 2	1			1								1
		כוך 4	1			1						1		
		כוך 5	1			1								1
		כוך 6	1			1								1
		כוך 7	1			1								1
		כוך 8	1			1								1
		כוך 9	1			1								1
		577/8	1			1								1
		579	1			1								1
		סיכום	10			10						1		7

נספח 1. (המשך)

מערה/קבר	תקופה	לוקוס	מס׳ פרטים מינימלי	הערכת מין		הערכת גיל (שנים)							
				M	F	לא ידוע	0–4	5–9	10–14	15–17	18–24	25–39	40+	גיל לא ידוע
10	בית שני	בור עמידה	1			1								1
		כוך 1	1			1				1				
		כוך 2	2		1	1	1							1
		כוך 6	1			1								1
		סיכום	5		1	4	1			1				3
11	בית שני	כוך 2	1			1								1
		כוך 3	1			1								1
		כוך 4	4	1	1	2	2							2
		כוך 5	2	1		1	1							1
		כוך 7	1			1								1
		סיכום	9	2	1	6	3							6
13/1	בית שני	בור עמידה	2			2					1			1
		דופן מזרחית	4		1	3			1		2			1
		כוך 1	1			1								1
		כוך 3	1			1								1
		כוך 4	1	1										1
		סיכום	9	1	1	7			1		3			5
13/2	בית שני	כוך 1	1			1								1
		כוך 2	4			4		1				2	1	
		כוך 3	5			5	1	1				1	1	1
		כוך 4	1			1							1	
		רצפה	1			1								1
		סיכום	12			12	1	2				3	3	3
14	בית שני	1255	1			1							1	
		סיכום	1			1							1	
15	רומי מאוחר	1360	2			2					1	1		
		1361	1			1					1			
		סיכום	3			3					2	1		
16	רומי מאוחר	1028	2	1		1		1				1		
		1030	3	1	1	1	1					1		1
		1031	3		2	1	1							2
		סיכום	8	2	3	3	2	1				2		3

הערות

[1] בדצמבר 1993–אפריל 1994 ובמהלך שנת 1995 נערכו חפירת הצלה ועונות חפירה קצרות באתר מודיעין 1 מטעם רשות העתיקות (הרשאות מס׳ A-2086, A-2234). הן נערכו לקראת בנייה בעיר מודיעין מטעם משרד השיכון ובמימונו, ובמימונן של חברות הבנייה מליבו וא׳ דורי. את החפירות ניהלה המחברת, בסיועם של יניר מילבסקי, אלי שבו, עומר עבד רבו, עוזי עד וגנדי קוטובסקי (ניהול שטחים), אסף קלונר (מנהלה), אבי האג׳יאן, ניסים קוללה, פבל גרטובסקי, יצחק סטארק וואדים אסמן (מדידות), סנדו מנדראה וצילה שגיב (צילום), סטלה פליט ויוסף בוקנגהולץ (רפאות), יוסי נגר וורד אשד (אנתרופולוגיה פיסית), ולדימיר זבנוביץ (פרהיסטוריה), גבריאלה ביכובסקי (נומיסמטיקה), ברוך ברנדל (טבעות חותם) ואלינה פיקובסקי וכרמן הרש (ציור ממצא).

בחפירת קברים 4, 5, 8, 10, 15, 16 השתתפו גם לילי גרשוני, אמיר גולני, פאני ויטו, נטליה מ׳ מאי ועופר מרדר, הרלי שטרק ואבי בן־דוד, ענת גינצבורג, דני וייס, דינה אבשלום־גורני, הווארד סמיטליין, עופר כץ וניצן שריג, עוזי דהרי והיחידה למניעת שוד עתיקות.

[2] העצמות נבדקו בשטח ונמסרו לנציג משרד הדתות לקבורה. בגלל מצב העצמות, וחוסר יכולת לתעד את הממצאים בשטח, לא שוחזרו המדדים האנתרופולוגיים במלואם. הערכות גיל ומין נעשו בחלק מהפרטים בלבד.

[3] תודתי לד״ר איתן איילון על שהסב את תשומת לבי לאפשרויות אלה.

הפניות

איילון א׳ תשמ״ז. ״עפר לבן ידוע״ — ידוע גם כממצא ארכאולוגי. **חלמיש** 4: 64.

איילון א׳, קדרון א׳ ושרביט י׳ תש״ן. מקבצי המיתקנים בשדות צור נתן בתקופה הרומית–ביזנטית. **ישראל — עם וארץ** ה–ו: 93–120.

אלגביש י׳ תשכ״ח. **שקמונה: השכבות מהתקופה הפרסית.** חיפה.

בירן א׳ וגופנא ר׳ תשכ״ט. מערת קברים מתקופת הברזל בתל חליף. **ארץ ישראל** ט: 29–39.

בן יעקוב י׳ תשמ״ו. ״עפר לבן ידוע״, הצללת תירוש באמצעות חוואר, מציאות ומקורות. **חלמיש** 3: 21–27.

בר״ג ד׳ תש״ל. **כלי הזכוכית בארץ־ישראל בתקופה הרומית והביזנטית.** עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

ברושי מ׳ תשמ״ה. **על היין בארץ ישראל הקדומה.** תל אביב.

ברטוב י׳ תשנ״ב. גיאולוגיה ומחצבים. בתוך ת׳ סופר, עורכת. **אטלס ישראל חדש.** תל אביב. עמ׳ 75–89.

בר־נתן ר׳ תשמ״ח. **הקרמיקה של יריחו מהתקופה החשמונאית ותקופת בית הורדוס ובעיית המעבר מטיפוסי כלים חשמונאיים לטיפוסי כלי בית הורדוס.** עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

גודוביץ ש׳ ופלדשטיין א׳ תשנ״ז. חורבת תיתורה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** קו: 125–126.

גיבסון ש׳ ולס א׳ תשנ״ח. כביש 15 (דרום). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** קח: 114.

גרינהוט צ׳ תשנ״ח. חורבת חרמשית — עונות 1988–1990. **עתיקות** 34: 121–172.

דר ש׳ תשמ״ב. **התפרוסת היישובית של מערב השומרון בימי הבית השני, המשנה והתלמוד והתקופה הביזנטית.** תל אביב.

היזמי ח׳ תשנ״ג. **סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין, דרום מפת בית סירא, אתרים** 117–118. ירושלים.

הירשפלד י׳ תשמ״א. גתות יין קדומות באיזור פארק איילון. **ארץ ישראל** טו: 383–390.

וקסלר־בדולח ש׳ תשנ״ח[א]. מיתקנים וחציבות בגילה שבירושלים. **עתיקות** 36: 179–194.

וקסלר־בדולח ש׳ תשנ״ח[ב]. מערות ומתקנים מימי הבית השני במצפור הר הצופים, ירושלים. **עתיקות** 35: 23–54.

זינגר־אביץ ל׳ ולוי י׳ תשנ״ה. שני קברים משלהי תקופת הברזל וראשית התקופה הפרסית בחוף פלמחים. **עתיקות** 25: 1–10.

ידין י׳, אהרוני י׳, דונאייבסקי ע׳, דותן ט׳, עמירן ר׳ ופרו ג׳. 1964. **חצור** ג–ד. ירושלים.

ישראלי י׳ ואבידע א׳ 1988. **גרות חרס מארץ ישראל: קטלוג אוסף לואיס וכרמן ורשאו, מוזיאון ישראל.** ירושלים.

כוכבי מ׳ ובית־אריה י׳ תשנ״ד. **מפת ראש העין (78)** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

לס א׳ תשל״ח. ח׳ תיתורה, הכיפה והמדרון המערביים. **חדשות ארכיאולוגיות** קח: 97–98.

לרר־יעקובסון ג׳ תשמ״ח. על צבעי עיניים בימי קדם וכלי הקיבול שלהם. **ישראל — עם וארץ** ה–ו: 51–58.

נגבי א׳ תש״ל. בית הקברות של מוצא המקראית. בתוך ש׳ אברמסקי, עורך. **ספר שמואל ייבין: מחקרים במקרא, ארכיאולוגיה, לשון ותולדות ישראל.** ירושלים. עמ׳ 358–370.

סגל א׳ תשנ״ח. חורבת תיתורה (אל־בורג׳). **חדשות ארכיאולוגיות** קח: 95–96.

עולמי י׳ תשמ״א. **סקר מפת דליה (31)** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

עיטם ד׳ תשמ״ג. ״רשמן מחלמיש צור״. **קדמוניות** 61: 23–27.

עיטם ד׳ תשנ״א. ח״רבת חדש — כפר תעשייתי ליצור שמן בממלכת ישראל. בתוך ז׳ ארליך וי׳ אשל, עורכים. **מחקרי יהודה ושומרון: דברי הכנס הראשון.** ירושלים. עמ׳ 161–184.

פורת י׳ תשמ״ט. טיח באמות מים כאינדיקטור כרונולוגי. בתוך ד׳ עמית, י׳ הירשפלד וי׳ פטריך, עורכים. **אמות המים הקדומות בארץ ישראל — קובץ מחקרים.** ירושלים. עמ׳ 69–76.

פורת י׳ תשל״ד. מצודה מהתקופה הפרסית בחוף אשדוד. **עתיקות** ז:43–55.

פייג נ׳ תשמ״ט. גתות יין מהתקופה ההלניסטית בתל אל־סמרייה. **ישראל — עם וארץ** ה–ו:73–91.

פרנקל ר׳ תשמ״ד. **תולדות עיבוד יין ושמן בגליל בתקופת המקרא המשנה והתלמוד.** עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

פרנקל ר׳ ואיילון א׳ תשמ״ט. **גפן, גתות ויין בעת העתיקה** (ספריית אדם ועמלו 5). תל אביב.

קלונר ע׳ תש״ם. **קברים וקבורה בירושלים בימי בית שני.** עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

רול י׳ ואיילון א׳ תשמ״ד. הכבישים הרומיים בהדום ההר של השומרון וצפון יהודה. **ישראל — עם וארץ** א:131–146.

שביט א׳ תשנ״ג. **עמק איילון וסביבתו בתקופות הברונזה והברזל.** עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

שטרן א׳ תשכ״ט. **התרבות החומרית של ארץ ישראל בתקופה הפרסית (538–532 לפסה״נ).** עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

שטרן א׳ תשל״ג. **התרבות החומרית של ארץ ישראל בתקופה הפרסית, 538–532 לפסה״נ.** ירושלים.

Aharoni M. and Aharoni Y. 1976. The Stratification of Judahite Sites in the 8th and 7th Centuries B.C.E. *BASOR* 224:73–90.

Aharoni Y. 1975. *Investigations at Lachish: The Sanctuary and the Residency* (Lachish V; Publications of Tel Aviv University Institute of Archaeology 4). Tel Aviv.

Avissar M. 1996. The Medieval Pottery. In A. Ben-Tor, M. Avissar and Y. Portugali. *Yoqneʿam* I: *The Late Periods* (Qedem Reports 3). Jerusalem. Pp. 75–172.

Avissar M. and Stern E.J. 2005. *Pottery of the Crusader, Ayyubid, and Mamluk Periods in Israel* (IAA Reports 26). Jerusalem.

Barag D. and Hershkovitz M. 1994. Lamps. In J. Aviram, G. Foerster and E. Netzer eds. *Masada* IV: *The Yigal Yadin Excavations 1963–1965, Final Report*. Jerusalem. Pp. 1–128.

Bar-Nathan R. 1981. The Finds at Lower Herodium: Pottery and Stone Vessels of the Herodian Period. In E. Netzer ed. *Greater Herodium* (Qedem 13). Jerusalem. Pp. 54–71.

Bar-Nathan R. 2002. *Hasmonean and Herodian Palaces at Jericho: Final Reports of the 1973–1987 Excavations* III. Jerusalem.

Ben-Arieh R. and Coen-Uzzielli T. 1996. The Pottery. In G. Avni and Z. Greenhut. *The Akeldama Tombs: Three Burial Caves in the Kidron Valley, Jerusalem* (IAA Reports 1). Jerusalem. Pp. 73–93.

Ben-Arieh S. 2000. Salvage Excavations near the Holyland Hotel, Jerusalem. *ʿAtiqot* 40:1–24.

Bennett W.J. Jr. and Blakely J.A. 1989. *Tell el-Hesi: The Persian Period (Stratum V)* (The Joint Archaeological Expedition to Tell el-Hesi 3). Winona Lake.

Borowski O. 1994. Finds from the Iron Age Cemetery at Tel Halif, 1988. *ʿAtiqot* 25:45–62.

Brandl B. This volume. Three Persian-Period Metallic Rings from Burial Cave 2, South Ḥorbat Titura.

Crowfoot J.W., Crowfoot G.M. and Kenyon K.M. 1957. *Samaria-Sebaste* 3: *The Objects from Samaria*. London.

Fantalkin A. 2001. *Mezad Hashavyahu: Its Material Culture and Historical Background* (*Tel Aviv* 28). Tel Aviv.

Geva H. and Hershkovitz M. 2006. Local Pottery of the Hellenistic and Early Roman Periods. In H. Geva. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982* III: *Area E and Other Studies. Final Report*. Jerusalem. Pp. 94–143.

Gitin S. 1990. *Gezer* III: *A Ceramic Typology of the Late Iron II, Persian and Hellenistic Periods at Tell Gezer*. Jerusalem.

Gitin S. 1995. Tel Miqne-Ekron in the 7th Century B.C.E.: The Impact of Economic Innovation and Foreign Cultural Influences on a Neo-Assyrian Vassal City-State. In S. Gitin ed. *Recent Excavations in Israel: A View to the West* (Archaeological Institute of America Colloquia and Conference Papers 1). Dubuque. Pp. 61–79.

Gorin-Rosen Y. and Katsnelson N. 2007. Local Glass Production in the Late Roman–Early Byzantine Periods in Light of the Glass Finds from Khirbat el-Niʿana. *ʿAtiqot* 57:73–154.

Hayes J.W. 1972. *Late Roman Pottery*. London.

Israeli Y. 2008. The Glass Vessels. In J. Patrich. *Archaeological Excavations at Caesarea Maritima, Areas CC, KK and NN. Final Reports* I: *The Objects*. Jerusalem. Pp. 369–395.

Lapp N.L. 1981. *The Third Campaign at Tell el- Ful: The Excavations of 1964* (*AASOR* 45). New Haven.

Levine T. 2003. Pottery and Small Finds from Subterranean Complexes 21 and 70. In A. Kloner. *Maresha Excavations Final Report* I: *Subterranean Complexes 21, 44, 70* (IAA Reports 17). Jerusalem. Pp. 73–130.

LRBC 2: R.A.G. Carson and J.P.C. Kent. Bronze Roman Imperial Coinage of the Later Empire,

A.D. 346–498. In *Late Roman Bronze Coinage*. London. Pp. 41–114.

Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa 200–800 CE*. Sheffield.

Mazar A. 1985. *Excavations at Tell Qasile* II: *The Philistine Sanctuary: Various Finds, The Pottery, Conclusions, Appendixes* (Qedem 20). Jerusalem.

Mazar A. and Panitz-Cohen N. 2001. *Timnah (Tel Batash)* II: *The Finds from the First Millennium BCE* (Qedem 42). Jerusalem.

Mazar E. and Mazar B. 1989. *Excavations in the South of the Temple Mount—The Ophel of Biblical Jerusalem* (Qedem 29). Jerusalem.

Rosenthal-Heginbottom R. 1995. Imported Hellenistic and Roman Pottery. In E. Stern. *Excavations at Dor, Final Report* IB: *Areas A and C; The Finds* (Qedem Reports 2). Jerusalem. Pp. 183–288.

Rosenthal R. and Sivan R. 1978. *Ancient Lamps in the Schloessinger Collection* (Qedem 8). Jerusalem.

Singer-Avitz L. 1989. Iron Age Pottery (Strata XIV–XII). In Z. Herzog, G. Rapp Jr. and O. Negbi eds. *Excavations at Tel Michal, Israel* (Publications of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University 8). Minneapolis–Tel Aviv. Pp. 76–87.

Singer-Avitz L. 2002. Arad: The Iron Age Pottery Assemblages. *Tel Aviv* 29:3–214.

Sparkes B.A. and Talcoot L. 1970. *The Athenian Agora, Results of Excavations* XII: *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.* Princeton.

Spijkerman A. 1978. *The Coins of the Decapolis and Provincia Arabia* (edited by M. Piccirillo). Jerusalem.

Stern E. 1980. Achaemenian Tombs from Shechem. *Levant* 12:90–111.

Stern E. 1982. The Material Cultyre of the Land of the Bible in the Persian Period 538–332 B.C. Warminster.

Stern E. 1995. Local Pottery of the Persian Period. In E. Stern. *Excavations at Dor, Final Report* IB: *Area A and C; The Finds* (Qedem Reports 2). Jerusalem. Pp. 51–92.

Stern E. and Magen Y. 1984. A Pottery Group of the Persian Period from Qadum in Samaria. *BASOR* 253:9–28.

Tufnell O. 1953. *Lachish* III *(Tell ed-Duweir): The Iron Age*. London.

Whitcomb D.S. 1988. Khirbet al Mafjar Reconsidered: The Ceramic Evidence. *BASOR* 271:51–67.

Winter T. 1996a. The Glass Vessels. In G. Avni and Z. Greenhut. *The Akeldama Tombs: Three Burial Caves in the Kidron Valley, Jerusalem* (IAA Reports 1). Jerusalem. Pp. 95–103.

Winter T. 1996b. Jewelry and Miscellaneous Objects. In G. Avni and Z. Greenhut. *The Akeldama Tombs: Three Burial Caves in the Kidron Valley, Jerusalem* (IAA Reports 1). Jerusalem. Pp. 109–116.

Zbenovich V. This volume. The Flint Assemblage from South Ḥorbat Titura.

Zimhoni O. 1990. Two Ceramic Assemblages from Lachish Levels III and II. *Tel Aviv* 17:3–52.

Zimhoni O. 2005. The Pottery of Levels III and II and Its Archaeological and Chronological Implications. In D. Ussishkin. *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973–1994)* IV (Tel Aviv University Institute of Archaeology Monograph Series 22). Tel Aviv. Pp. 1979–1889.

TOMBS AND INSTALLATIONS FROM THE IRON AGE II TO THE BYZANTINE PERIOD FROM SOUTH ḤORBAT TITTORA

ELENA KOGAN-ZEHAVI
(PP. 13–92)

The excavation was conducted south of Ḥorbat Tittora (Fig. 1; map ref. NIG 20240/64520, OIG 15185/14480). The finds indicate the presence of an agricultural settlement that had its beginnings in the Pre-Pottery Neolithic period (see Zbenovich, this volume). The settlement existed mainly from Iron Age II through the Byzantine period; however, there was also a presence at the site in the Early Islamic, Mamluk and Ottoman periods.

Tombs.— The burial complexes and tombs (Nos. 1–17) were used continuously from Iron Age II until the Late Roman period (Plans 1–16; Figs. 1–26; Tables 1–3; see also Brandl, this volume). The tombs utilized natural caves that were prepared for this purpose, with the exception of one, which was a rock-hewn tomb. The Iron Age tombs were preserved, whereas the later tombs were found plundered.

Burials in the First Temple period were conducted in two stages: first, the bodies of the deceased were interred in the tombs; later, the bones were gathered up and placed in a bone repository. Some of the caves from the First Temple period continued in use during the Second Temple period, and new ones were added to them. The number of interred individuals and funerary offerings indicate that the burials reached a peak in Iron Age II and the Second Temple period.

Winepresses.— Winepresses 1–18 were discovered near installations (Plans 17–32; Figs. 2, 3, 27–30); they damaged earlier installations or were negated when later installations or tombs were hewn. The winepresses are small (1–3), medium (4–16) or large (17, 18). Pottery vessels, ranging in date from the Hellenistic to the Byzantine periods, were found in the winepresses and point to the period of time when these installations were used. Pottery from the Mamluk period was also recovered (Fig. 31), postdating the installations.

Olive Presses and Crushing Installations.— Olive Presses 1–5 and Crushing Installations A–C (Plans 31, 33–37; Figs. 2, 31) are of the type that was situated alongside cultivation plots. Hewn pits and small hollows that were probably meant for pressing small amounts of olives were also discovered next to the crushing installations. A few pottery vessels, dating to the Iron Age and the Roman and Byzantine periods, and a coin from c. 425–450 CE, were found in the olive presses.

Quarries.— Quarries of various sizes were discovered all over the hill, but were mostly concentrated in the northwest and southeast (Plans 37, 38; Figs. 2, 32). The quarries were small and large; some were stepped, and in some, a sort of courtyard was created. They were located inside and adjacent to burial caves, winepresses and olive presses, and next to crushing installations and limekilns. The installations were often destroyed as a result of the quarrying activity.

Limekilns.— Two limekilns were discovered: one on the ridge, and the other, along the western slope (Plan 38; Fig. 2). One of the kilns was excavated, and a fragment of an Ottoman-period Gaza-type jug was discovered within it. A cistern and a quarry were discovered north and east of the kiln respectively.

Installations.— The function of the installations (1, 2; Plans 36, 39; Fig. 2) is unclear; they may have been used for industry or some sort of agricultural activity.

Ancient Road.— A pavement made of smoothed fieldstones of various sizes was discovered beneath terrace walls (Plan 40; Figs. 2, 33). The paved surface was delineated on the north and south by very large stones. The pottery sherds that were discovered below the paving stones are from the end of the Hellenistic period. A fragment of a clay pipe and pottery vessels from the Ottoman period were discovered below the terrace walls.

Cisterns.— Twelve plastered cisterns were surveyed (Fig. 2). In most instances, they were located near the various installations described above. Nearly all are bell-shaped with a round opening for drawing water. Two of the cisterns have a rectangular opening and two are equipped with two openings.

At the same time as the aforementioned excavations were being conducted, excavations were also being carried out west of Ḥorbat Tittora, in which a winepress (Plan 41), a structure that was probably a watchman's tower that overlooked the Bet Ḥoron–Lod road (Plan 42), and a cave and cistern (Plan 43) were found. Numerous pottery vessels from the Byzantine and Early Islamic periods were discovered inside the cistern (Fig. 35).

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map.
Fig. 2. Distribution of the installations, marked according to their use.
Fig. 3. Pottery from Burial Complex 1: Chambers A (1–10) and B (11–15).
Plan 1. Burial Complex 1, plan and sections.
Fig. 4. Pottery from Burial Complex 1: Chamber C.
Fig. 5. Finds from Burial Complex 1: Chamber C.
Fig. 6. Finds from Burial Complex 1: Chamber D.
Plan 2. Burial Cave 2, plan and sections.
Fig. 7. Burial Cave 2, looking east.
Fig. 8. Burial Cave 2, looking south.
Fig. 9. Pottery from Burial Cave 2.
Fig. 10. Pottery from Burial Cave 2.
Fig. 11. Pottery from Burial Cave 2.
Fig. 12. Finds from Burial Cave 2.
Plan 3. Burial Cave 3, plan and section.
Fig. 13. Finds from Burial Cave 3.
Plan 4. Burial Cave 4, plan and section.
Fig. 14. Finds from Burial Cave 4.
Plan 5. Burial Cave 5, plan and section.
Plan 6. Burial Caves 7/1 and 7/2, plan and sections.
Plan 7. Tomb 8, plan and section.
Fig. 15. Burial Cave 9, looking east.
Plan 8. Burial Cave 9, plan and sections.
Fig. 16. Glass vessel from Burial Cave 9.
Plan 9. Burial Cave 10, plan and sections.
Fig. 17. Cooking pot from Burial Cave 10.
Plan 10. Burial Cave 11, plan and sections.
Fig. 18. An ossuary from Burial Cave 11.
Fig. 19. Pottery from Burial Cave 11.
Plan 11. Burial Cave 12: plan and section.
Plan 12. Burial Caves 13/1, 13/2 and Winepress 13, plan and sections.
Fig. 20. Pottery from Burial Caves 13/1 and 13/2.
Fig. 21. Finds from Burial Caves 13/1 and 13/2.
Plan 13. Burial Cave 14, plan and section.
Fig. 22. Cooking pot from Burial Cave 14.
Plan 14. Arcosolium 15 and hewn Winepress 9, plan and sections.
Fig. 23. Finds from Tomb 15.
Plan 15. Arcosolium 16, plan and sections.
Fig. 24. Arcosolium 16, looking northeast.
Fig. 25. Finds from Arcosolium 16.
Plan 16. Burial Cave 17, plan and section.
Plan 17. Winepress 1.
Plan 18. Winepress 2.
Plan 19. Winepress 3, plan and section.
Plan 20. Winepress 4, plan and section.
Plan 21. Winepress 5, plan and section.
Plan 22. Winepress 6, plan and section.
Plan 23. Winepress 7, plan and section.

Plan 24. Winepress 8.
Fig. 26. Winepress 8, looking northeast.
Fig. 27. Winepress 9 and Tomb 15, looking south.
Plan 25. Winepress 10, plan and section.
Plan 26. Winepress 11, plan and section.
Plan 27. Winepress 12, plan and section.
Plan 28. Winepress 13.
Plan 29. Winepress 14, plan and sections.
Plan 30. Winepresses 15 and 16, plan and sections.
Fig. 28. Winepress 15, looking south.
Fig. 29. Winepress 16, looking northeast.
Plan 31. Winepress 17 and Olive Press 1.
Plan 32. Winepress 18, plan and sections.
Fig. 30. Pottery from Winepresses 16 (1), 17 (2) and 18 (3–6).
Plan 33. Oil Press 2.
Plan 34. Oil Press 3.
Plan 35. Oil Press 4, plan and section.
Fig. 31. Oil Press 5, looking north.
Plan 36. Olive Press 5 and rock-hewn installations, plan and sections.
Plan 37. Installations (A–C) and a quarry (D).
Fig. 32. Quarries in the southeastern part of the site, looking east.
Plan 38. Burial Cave 6, limekilns, a cistern and a quarry.
Plan 39. Installation 1.
Fig. 33. Ancient road, looking north.
Plan 40. Road.
Plan 41. Winepress, plan and sections.
Plan 42. Building.
Plan 43. Cave and cistern.
Fig. 34. Pottery from the cistern.
Table 1. The artifacts from Burial Complex 1.
Table 2. The artifacts from Burial Cave 2.
Table 3. Estimate of the minimum number of individuals (MNI) and a cross-section of the age and sex of the deceased.